

KÖZELÍTÉSEK BUDAPEST KÉT VILÁGHÁBORÚ KÖZÖTTI TÁRSADALMÁHOZ A FOGYASZTÁS TÖRTÉNETÉN

KERESZTÜL

Bódy Zsombor

Miskolci Egyetem, Új- és Jelenkori Magyar Történeti Tanszék, 3515 Miskolc-Egyetemváros

A fogyasztás története egyre nagyobb figyelmet kap a nemzetközi történetírásban.¹ A különböző társadalmi csoportok eltérő fogyasztási sajátosságai nem csak arra alkalmasak, hogy segítségükkel megragadjuk e csoportok jellemzőit. A modern korban maguk a társadalmi különbségek is nagyon nagymértékben a fogyasztáson keresztül épülnek fel. A fogyasztás, mint társadalmi helykereső, identitásmegfogalmazó gyakorlat éppen a polgárság, illetve a polgári minőség tekintetében tűnik döntőnek. Ez igaz az először mintaadó angol polgárságra,² hasonló megállapításokra jutott a szakirodalom Németországgal kapcsolatban is, s mint Gyáni Gábor felhívta rá a figyelmet Magyarországon szintén megállapítható, hogy a „polgárság” nem ilyen vagy olyan változók által körülhatárolható státuszcsoporthoz, mint a munkás, a nemes,

stb., hanem olyan minőség, amelyhez több státuszcsoporthoz is kapcsolódni akarhat, elsajátítva a „polgári” életmód és viselkedés normáit.³ Ahhoz, hogy a fogyasztás, mint társadalomszervező, csoportokat integráló és megkülönböztető gyakorlat általánossá válhasson, szükséges volt, hogy megelőzőleg kialakuljon az élelmiszerek és hétköznapi fogyasztási javak elosztásának szabadpiaci rendszere, hiszen ez tette lehetővé, hogy az egyének vásárlói döntéseiken keresztül alakítsák önképüket és viszonyulásukat a „másnak” tekintett csoportok felé. A szabadpiaci fogyasztás, bár történetileg először a polgárságban vált dominánssá, utóbb már a társadalom széles rétegeit áthatotta.

Az 1920-as évek magyar fővárosának társadalmi fejlődésének eredményeként ebben az értelemben már fogyasztói társadalom. Népeségének döntő része élelmiszer-szükségletét és egyéb igényeit kizárólag kereskedelmi úton szerezte be, tehát nem saját termelésben állította elő. A termelés elvált a háztartástól, a háztartások csak mint fogyasztók jelentek meg a piacon. A gyáripar elterjedése és a városok méretnövekedése nyomán Észak-Amerikában és Európában mindennél sokasodott azoknak a városi családoknak a száma, amelyek a munkahely és a lakóhely szétválása és a munkahelyen töltendő szigorúan kötött munkaidő kialakulása nyomán nem csak saját maguk nem termeltek élelmiszert vagy ipari árut, de életvitelükbe az sem fért bele, hogy otthon nagyobb készleteket tárolva vezessék háztartásukat. Számukra a mindennapos élelmiszer-vásárlás vált szükségessé, mint ahogy a tárgyi környezet kialakításában is az iparcikkek boltbeli beszerzése vált kizárólagossá. Az ő kiszolgálásukra jött létre a modern háztartási és ruházati cikkek kereskedelmi forgalmazásának kiterjedt üzleti szervezete, illetve az az élelmiszer-kiskereskedelem, amely a vásárok, hetipiacok helyére lépett.⁴ Ezzel párhuzamosan a városok feladták az alapélelmiszerek piaca

¹ Áttekintő célú tanulmánykötet: SIEGRIST, Hannes – KAELEBLE, Hartmut – KOCKA, Jürgen (Szerk.) Europäische Konsumgeschichte. Zur Gesellschafts- und Kulturgeschichte des Konsums (18. bis 20. Jahrhundert). Frankfurt/New York, 1997. Jól rendszerezett áttekintés a kutatás állásáról: Michael Prinz: „Konsum” und „Konsumgesellschaft” – Vorschläge zu Definition und Verwendung. In: Der lange Weg in den Überfluss. Anfänge und Entwicklung der Konsumgesellschaft seit der Vormoderne. Szerk.: PRINZ, Michael. Landschaftsverband Westfalen-Lippe, Paderborn – München – Wien – Zürich, 2003. 11-34. További vonatkozó munkák: Prinz, Michael: Brot und Dividende. Konsumvereine in Deutschland und England vor 1914. Göttingen, 1996. Vandenhoeck und Ruprecht. PIERENKEMPER, Toni: Haushalt und Verbrauch in historischer Perspektive. Zum Wandel des privaten Verbrauchs in Deutschland im 19. und 20. Jahrhundert. St. Katharinen, 1987. Scripta Mercaturae Verlag. KÖNIG, Wolfgang: Geschichte der Konsumgesellschaft. Stuttgart, 2000. Franz Steiner Verlag. Beiheft Vierteljahrschrift für sozial – und Wirtschaftsgeschichte. LANDAU, Karl-Heinz: Bürgerlicher und proletarischer Konsum im 19. und 20. Jahrhundert. Ein kultursoziologischer Beitrag zur Sozialgeschichte Schichtspezifischen Verbraucherverhaltens. Köln-Wien, 1990. Böhlau. SANDGRUBER, Roman: Die Anfänge der Konsumgesellschaft. Konsumgüterverbrauch, Lebensstandard und Alltagskultur in Österreich im 18. und 19. Jahrhundert. München, 1982. Oldenburg Verlag. TEUTEBERG, Hans Jürgen (Szerk.): Durchbruch zum modernen Massenkonsum. Lebensmittelmärkte und Lebensmittelqualität im Städte-wacsstum des Industriezeitalters. Münster, 1987, F. Copenh-rath Verlag. TRIEBEL, Armin: Zwei Klassen und die Vielfalt des Konsums. Haushaltsbudgetierung bei abhängig Erwerbstätigen in Deutschland im ersten Drittel des 20. Jahrhunderts. Berlin, 1991 (a továbbiakban TRIEBEL, 1991). Utóbbi munka a század első felében keletkezett német háztartásstatisztikai felvételek levéltári anyagainak feldolgozását tartalmazza.

² CAMPBELL, Colin: A 18. századi angol fogyasztói forradalom okai. Replika, 1996. május. 21-22. sz.

³ GYÁNI Gábor: Fejezetek a polgárság hazai történetéből. Múltunk 2000. 3. sz.

⁴ Ez utóbbiaknak a háttérbeszorulása egyébként a városok méretnövekedéséből is következett, mert húszezres lélekszám felett a hetipiacok rendszerével már nem lehetett megoldani egy város élelmiszerellátását. TEUTEBERG, Hans Jürgen: Zum Problemfeld Urbanisierung und Ernaeherung im 19. Jahrhundert. In: U.ő.: *Durchbruch zum modernen Massenkonsum*. Münster, 1987. 1-36.

feletti ellenőrzés újkorban szokásos eszközrendszerét – az ellátásról való gondoskodás kikerült a közületek kompetenciájából és az árak felett sem gyakoroltak többé kontrollt – e területen is a szabad kereskedelem elvei érvényesültek. A hétköznapi javak szabadpiaci beszerzése, az ennek megfelelő kereskedelmi hálózat működése, s velejárójaként a reklám, hamar oda vezetett, hogy az egyének/családok társadalmi hovatartozását a jövedelmeik forrásának minemősége mellett – azaz a hagyományos értelemben vett társadalmi státuszuk mellett – egyre inkább a jövedelmeik elköltésének módja határozta meg. Nyilván nem véletlen, hogy ennek egyik első elméleti leírását egy amerikai társadalomtudós, Thorstein Veblen adta közre a XIX. század végén, mert ott váltak először az egyének vásárlói választásai a társadalmi hovatartozást kifejező, illetve alakító tényezőivé.⁵

Jelen dolgozat Budapest néhány társadalmi csoportjának fogyasztási gyakorlatáról mint a társadalmi különbségeket jelző sajátosságokról szeretne egyrészt statikus képet adni, másrészt pedig a fogyasztási különbségek mögött rejlő preferenciák működését a maguk dinamikájában megragadni. Azaz azt szeretnénk vizsgálni, hogy a társadalom különböző közegeiben – adott jövedelem-szint mellett – melyek voltak a lehetséges fogyasztói választások, s azok közül megfontolásaik, igényeik, viszonyításaik, illetve érzelmeik nyomán mit valósítottak meg az egyes családok. Azaz voltaképpen az a kérdés, hogy fogyasztói döntéseiken – a rendelkezésre álló áru kínálat egy részének elutasításán, más részének pedig maguk számára való kiválasztásán – keresztül miként formálták meg önmaguk képét és különítették el ezzel magukat más csoportoktól. Mindehhez az 1920-as 1930-as évek fordulójának egy eddig még ki nem aknázott forráscsoportját hívjuk segítségül.

1928-1931-es fővárosi felvételek keletkezése és eddigi elemzéseik

A Fővárosi Statisztikai Hivatal az 1920-as évek végén rendszeresen készített háztartásstatisztikai felvételeket. Ezeket 1927-ben – egy hasonló németországi felvétellel egy időben⁶ – kezdték meg,

⁵ A fogyasztói társadalom kutatásának elméleti kereteiről részletesebben lásd: GYÁNI GÁBOR: A fogyasztás forradalmától a fogyasztói társadalomig. Historiográfiai vázlat. In: *Múltunk* 2008/3. sz. 4-16. o., BÓDY ZSOMBOR: A vásárlás és a történelem. A fogyasztás története a politikatörténet, a gazdaságtörténet és a társadalom/kultúrtörténet metszéspontján a német nyelvű történetírásban. In: *Múltunk* 2008/3. sz. 17-39.

⁶ „Die Lebenshaltung von 2000 Arbeiter-, Angestellten- und

elöször kísérleti jelleggel, csak kevés háztartásra kiterjedően, majd pedig több éven át, több száz háztartás bevonásával folyt a felmérés.⁷ E vizsgálatokkal a hivatal a társadalmi feszültségek akkor korszerűnek tekintett kutatói megközelítéséhez csatlakozott. A szociális feszültségek azonban a felvétel kapcsán Magyarországon sajátos fogalmi nyelven jelentek meg. A kezdeményezés a jelek szerint Dr. Török István nyugdíjas miniszteri tanácsostól indult ki.⁸ Úgy tűnik, ő kezdeményezte a Fővárosi Statisztikai Hivatalnál háztartási vizsgálatok lebonyolítását. A statisztikai hivatal ügyviteli iratai között található rövid írásában vázolta a hasonló külföldi kutatások történetét, majd így vélekedett: „A kispolgári és munkásosztály érdeke, hogy megdönthetetlen adatokkal bizonyítsa az államférfiak előtt, hogy mily magasak a közterhek azoknak a társadalmi rétegeknek a vállain, amelyek fokról fokra való pusztulása valósággal temrehívás azokkal a társadalmi rétegekkel szemben, amelyek a szemében porhintéstől elvakított állam elnézéséből vagy éppen támogatásából duzzasztják jólétüket.”⁹ Azokon kell segíteni, akik szorongatott helyzetben vannak, nem azokon, – véli – akik könnyen szerzik jövedelmüket és „normális emberi igények mértékén felül élnek”. „A feltárt adatok győzni fognak úgy a hazafiatlan irányok megtévesztő adataival, de azoknak a vezérférfiaknak rövidlátásával szemben is, akik nem látják vagy nem akarják elhinni a veszélyt, ami az elhanyagolt társadalmi rétegek feltűnő süllyedésében rejlik [...]” „Ezek az adatok élő szemrehányások lesznek azokkal a kategóriákkal szemben is, amelyek napról-napra, szinte rajonkint szaporodó tömegekben eresztik útnak utcáinkon a le nem tagadható jólétet jelentő autókat, míg a becsületes keresztény munka a gyalogjáró sápadt forgatagában keshedt cipővel tapossa az élet kálváriáját.” A szöveg, amely, mint látható, végül egy antiszemita ressentiment-nal telített képzavar-

Beamtenhaushaltungen.” Berlin, 1932. = Einzelschriften zur Statistik des Deutschen Reichs 22. (2 Bde.).

⁷ Egyes családokról rendszeresen közöltek szórványos adatokat, pl.: Budapest Székesfőváros Statisztikai és Közigazgatási Évkönyve. 1928. Szerk. ILLYEFALVI I. Lajos. Bp. 1928. 740-741.. Majd már egy négytagú és egy öttagú család hasonló adatait közölték: Budapest Székesfőváros Statisztikai és Közigazgatási Évkönyve. 1929. Szerk. ILLYEFALVI I. Lajos. Bp. 1929. 608-611.

⁸ 1917-ben miniszteri titkár a Belügyminisztérium Közjótékonsági főosztályára beosztva és a Ferenc-József rend tulajdonosa. Magyarország Tiszti Cím és Névtára. Bp. 1917.

⁹ 1927. V. 25-ére datálva. Budapest Főváros Levéltára (BFL). IV. 1419/8. Itt szeretnék köszönetet mondani Héjgy Csaba levéltárosnak, hogy felhívta a figyelmemet a felvételhez kapcsolódó ügyviteli iratokra.

ba torkollott, morális problémaként érzekelte a fogyasztásban megnyilvánuló különbségeket, egyértelműen csak bizonyos társadalmi csoportok szemszögéből szemlélte a kérdést, s az államtól várt segítséget. Török elsősorban a fix fizetésű magán és közalkalmazottakat (XI-VIII. fizetési osztályig), valamint a munkásokat tartotta bevonandónak a vizsgálatba. Javaslatára szerint a kereskedők és iparosok kihagyandók, mert náluk az üzletvitel bevételeit és kiadásait nehéz elválasztani a háztartási kiadásoktól. A kutatás megszervezését alapvetően személyes kapcsolatok révén képzelte el. Török hangsúlyozta, hogy a fent idézett előadásának szellemében kell a családok tájékoztatását megtartani, mert véleménye szerint ilyen jellegű előadásainak köszönhetően lehet a háztartási könyv vezetésére megnyerni a családokat. Mint Török megállapította „a hazafias feladatot aligha fogják épen azok a kispolgári családok vállalni, akiknek szorít a cipőjük, holott ezekre volna nekünk tulajdonképpen szükségünk.”¹⁰ Ezért véleménye szerint jutalmazni kellene a könyvek vezetőit valamivel, talán tüzelőutalvánnyal vagy hasonlóval. 1927 decemberében a statisztikai hivatal igazgatója javasolta is a fővárosi tanácsnak, hogy a kutatás sikere érdekében fizessenek 50 pengőt azoknak a családoknak, aki legalább egy éven át vezetik a háztartási könyvet.¹¹ Ilyen család akkor 300 volt, s ezt a javaslatot a főváros el is fogadta, engedélyezve, hogy maximum 300 családnak ezt az összeget kifizessék.

A tényleges felvétel során a résztvevő családokat néhány szervezeten és e szervezetek tagjainak személyes kapcsolatain keresztül érték el. Az első közreműködő szervezet a Keresztény Magyar Asszonyok Párttömörülése volt. Ezt a szervezetet még 1927 májusában kérték föl a közreműködésre. Segítségükkel csoportvezetőket jelöltek ki, akik személyes, vagy munkahelyi ismeretségi körükben toboroztak családokat a felvételhez. 19 csoportvezető neve és lakcíme található az iratok közt, akik e szervezet révén csatlakoztak a vizsgálathoz. A 19 csoportvezető alá összesen 151 család tartozott, ez a 300-nak csak a fele, tehát a statisztikai hivatal a vizsgálatba nem csak e szervezeten keresztül vont be háztartásokat. Találhatóak utalások „az antialkoholisták” egyesületének és valamilyen „magántisztviselő” szervezetnek a részvételére is, sajnos pontosabb megjelölés nél-

kül. Ez arra utal, hogy a Török által megjelenített ideológia nem kizárólagosan képezte a felvétel eszmei háttérét, a statisztikai hivatalban láthatólag más megfontolások is érvényesültek.

A 19 ismert csoportvezetőből 15 személy azonosítható az 1928-as *Budapesti cím és lakjegyzék* alapján. Közöttük csak egy férfi van, egy dohánygyári osztályvezető. A nők közül nyolc nem saját személyében szerepel a lakcímjegyzékben, hanem ott csupán férje található meg. Hat viszont saját maga, valamilyen saját foglalkozási megjelöléssel szerepel a címjegyzékben. E megjelölések: magántisztviselő, banknyugdíjas, magánzó, polgári iskolai tanár, posta-segéd-tiszt, posta-ellenőr. Azoknál, akik csak férjük révén azonosíthatóak, a következő foglalkozási megjelölések szerepelnek a lakcímjegyzékben: MÁV főfelügyelő, magántisztviselő, egy orvos, aki polgári iskolai tanár, nyugdíjas tanfelügyelő, nyomdász, állami tisztviselő, ezenfelül két kissé nehezen feloldható rövidítés: „vill. áll. vez. Főtiszt” és „ny. orsz. pénzt. titk.” E foglalkozási megjelölések többségükben – de nem kizárólag – az államhoz kötődő egzisztenciákra mutatnak (valószínűleg ideértve a két nehezen feloldható rövidítést is), tehát arra a rétegre, amelyet Török eredetileg el szeretett volna érni. Ugyanakkor, mint már utaltam rá, a statisztikai hivatal nem követte mindenben a „munkálatok társadalmi vezetőjeként” emlegetett Török elképzeléseit, hiszen más szervezeteken keresztül is bevont családokat a kutatásba, és mint tudható kereskedők és iparosok is bekerültek végül a mintába, ugyan úgy, mint nagy számban munkások is.

Mint az iratokból kitetszik az 1927 őszén elindult felvételek – miközben a résztvevő családok köre folyamatosan változott – 1931 őszéig biztosan folytak. Ügyeltek arra, hogy a könyveket rendszeresen vezessék, a családokat részletekben menően instruálták, előfordult, hogy egy csoportvezetőt kizártak a vizsgálatból, mert úgy találták, hogy az általa leadott könyvek ugyanannak a kéznek az írásával vannak kitöltve. 1930 októberétől elvileg csak minimum háromfős háztartások részvételét fogadták el.

Az 1928 őszétől 1929 őszig tartó időszakból közölt már adatokat Illyefalvi I. Lajos is, összesen száz családra vonatkozóan, azonban minden részletesebb elemzés nélkül.¹² Az ötven „polgári” és

¹⁰ Török levele 1927. V. 11-én Illyefalvihoz. Ügyviteli Iratok Föv. Stat. Hivatal. BFL IV. 1419/8.

¹¹ Illyefalvi jelentése 1927. dec. 16. Ügyviteli Iratok Föv. Stat. Hivatal. IV. 1419/8.

¹² ILLYEFALVI I. LAJOS: A munkások szociális és gazdasági viszonyai Budapesten. Bp. 1930. 412-439. Uő.: A főváros polgári népességének szociális és gazdasági viszonyai. Bp. 1935. 442-471. Annak magyarázata, hogy az összes háztartási napló feldolgozása elmaradt, s csupán közülük száz adatait tették közzé, egy statisztikatörténeti munka szerint, egyszerűen a

ötven „munkás” családra vonatkozó adatközlést már elemeztem, elsősorban azt vizsgálva, hogy a korabeli statisztikusok által kialakított „munkás” és „polgár” kategóriák mennyire, illetve milyen összefüggésben tekinthetők relevánsnak. Az adatokat elemezve megállapítható volt, hogy a „munkások” 50 családja egy jövedelmi skálán való szóródás ellenére meglehetősen homogénnek mutatkozott a fogyasztás, illetve ebből következően az életmód tekintetében. Ezzel szemben az ötven „polgári” család közül el lehetett különíteni egy a hagyományos, még a dualizmus idejéből öröklött kritériumok szerint is középosztályi életvitelt folytató kisebb csoportot (12 család), akik cselédet tartottak, legalább háromszobás lakásban laktak, s polgári kulturális fogyasztási minták jellemezték őket. A többség azonban ettől eltérő életmódot folytatott. Csupán egy vagy két szobás lakásban lakott, nem tartott cselédet, nem járt bérkocsival vagy taxival, nemigen fordult meg színházban és kávéházi költségek sem akadtak kiadási tételei között, mint ahogy biztosítási díjakat sem igen fizetett. Ez az előbbihez képest szerényebb jövedelmű, a korban mégis a „polgáriak” közé sorolt, ám életmódjában nem a korábbi középosztályi életvitelt követő csoport azonban a munkásságtól mind lakásában, mind étkezésében markánsan eltért. E csoportban az átlagos lakbér több mint kétszerese a munkások lakbérátlagának, s a lakás minőségével kapcsolatos további kiadási tételek (villany- és gázszámla) is arra utalnak, hogy a lakásra vonatkozóan körükben más normák érvényesültek, mint a munkásoknál. Az étkezésben is megfigyelhetők különbségek köztük és a munkások között, amennyiben több húst, gyümölcsöt fogyasztottak és kevesebb kenyeret, mint az utóbbiak. Feltűnő volt a kiadások szintje közötti differencia a higiéniai és egészségügyi kiadások terén, mivel erre a „polgári” rétegben egy főre vetítve is többet költöttek, mint a „munkásoknál” egy családra. Igen lényeges különbségnek mutatkozott még, hogy ezek a családok rendszeresen törlesztettek hiteleket, amelyek a bútortozattól ruhaszámláig sok mindenhez kapcsolódhattak (átlagosan évi 334 pengőt törlesztettek részletekben). A munkások számára – nyilván bizonytalanabb jövedelmi viszonyaik, kétségesebb fizetőképességük miatt – nem volt lehetséges a részletre vásárlás.¹³ Újságra, könyvre is

munka- és költségigényesség lehet. BARANYAI István: A háztartási költségvetési adatfelvételek történeti áttekintése. In: Emlekkötet. Szemelvények a magyar háztartás-statisztika történetéből. Bp. 2000. KSH. 11-31.

¹³ A fogyasztói társadalom kialakulása szempontjából a részletre vásárlásnak nagy jelentősége volt, mert sok család számára

majdnem kétszer annyit költöttek a „polgárok”, mint a „munkások”. Az elemzés végeredményben azt mutatta, hogy a korabeli „munkás” és „polgári” kategóriák – az egyes családok minden variabilitása ellenére – a társadalom különböző zónái közt létező különbségeket ragadtak meg. A „polgári” réteg ugyanakkor jelentős részben nem a klasszikus polgári életvezetést folytató családokból állt, hanem olyan családokból, amelyekben egy formálódó új társadalmi csoport képviselőit láthatjuk, mégpedig az Európában ekkortájt kibontakozni kezdő fogyasztói társadalom széles középrétegének képviselőit (akikhez majd a munkásság is asszimilálódni fog, amikor a zártabb munkás életmód felbomlik, és ők is átveszik az új fogyasztói értékeket).¹⁴

E száz család adatainak közlésén túl további szisztematikus adatközlésre a felvétel eredményeiből nem került sor. Az adatok elemzése félbemaradt. Amikor a világgazdasági válságnak a Fővárosi Statisztikai Hivatalt is érintő megszorító hatásai elmúltak, nem vették újra elő az 1920-as '30-as évek fordulóján gyűjtött anyagot (háztartási naplók vezetése még 1931-ben is folyt). Csupán egy évtizeddel később és akkor is csak elnagyoltan és bizonyos szempontok szerint elemezték az akkor felgyűlt adatmennyiséget. Ezen elemzéseknek csak egy részét hozták nyilvánosságra. A publikált elemzésekben a legalább egy éven át naplót vezetett 365 családból – 26 „egyéb” kategóriába sorolt háztartás elkülönítése mellett – ismét a „polgári” (158 család) és a „munkás” (181 család) háztartások csoportjait alakították ki és két kérdést vizsgáltak meg esetükben. Az egyik arra a korabeli háztartásstatisztikában ismert törvényszerűsége vonatkozott, hogy a jövedelem növekedésével párhuzamosan, bár nő az élelmezésre fordított kiadások összege, de aránya az összjövedelmen belül mégis csökken. Ezt az összefüggést ez esetben is igazolva látták (Lásd 1. táblázat). Figyelemre méltó, hogy a két legalsó jövedelmi kategóriában a „polgári” családok abszolút értékben kevesebbet költöttek élelmezésre, mint a „munkások”. Erre a jelenségre az elemzés során később visszatérünk.

A másik megvizsgált kérdés hasonló természetű. A korabeli háztartásstatisztika feltételezte,

ra elérhetővé tette olyan fogyasztási cikkek beszerzését, amelyeket máskülönben nem tudtak volna megvásárolni, s így a luxusárúk folyamatosan tartó demokratizálódásának egyik elősegítője volt. HANSEN, Ursula – BODE, Mathias: Marketing und Konsum. Theorie und Praxis von der Industrialisierung bis ins 21. Jahrhundert. Verlag Franz Vahlen München, 1999. 144.

¹⁴ A részletes elemzést lásd: BÓDY Zsombor: Polgárok és munkások 1929-ben. Adalékok a fogyasztás történetéhez. In: Korall 10. 2002. december. 187-199.

hogy a laktérre fordított összeg aránya nő az összjövedelem csökkenésével párhuzamosan. Ezt a tételt is sikerült igazolni a rendelkezésre álló

1. táblázat: *Munkás- és polgári háztartások élelmezési kiadásainak összege és aránya jövedelem nagyság szerint (Forrás: Statisztikai Értesítő 1942. december. 280. old.)*

Évi kiadás egy fogyasztási egységre (P) *	Munkásháztartások			Polgári háztartások		
	Családok száma	Összkiadás** (P)	Élelmi kiadás*** (P)(%)	Családok száma	Összkiadás**	Élelmi kiadás*** (P)(%)
3001-	1	2244	765 34%	10	3341	888 26%
2001-3000	2	1956	760 38%	28	2224	726 32%
1501-2000	19	1501	587 39%	36	1633	609 37%
1001-1500	57	1079	536 49%	55	1198	550 46%
751-1000	49	807	432 53%	19	853	446 52%
501-750	42	591	369 62%	9	594	356 60%
-500	11	444	287 64%	1	347	226 65%
Átlag	181	841	441 52%	158	1475	577 39%

*A fogyasztási egység fogalmát a nemzetközi statisztika nyomán azért vezették be, hogy standardizálhassák az adatokat. Egy felnőtt férfit tekintettek 1 fogyasztási egységnek, a felnőtt nőt 0,8-nak, a gyermekeket pedig nemüktől és koruktól függően 0,3-tól 0,8-ig osztották be. Longworthy módszere szerint.

**A családok átlagos összes kiadása.

***A családok átlagos élelmiszerkiadása összegben és az összkiadás százalékában.

anyagban, ugyanakkor további figyelemreméltó különbségeket is észleltek a „munkás” és a „polgári” kategóriák között. Ugyanazon jövedelmi sávba eső „munkás” és „polgári” családok közül a „polgáriak” mindig számottevően többet költöttek lakásra. Például az évi 3000 és 4500 pengő összjövedelmű munkáscsaládok kiadásai között 14%-ot tett ki a laktér, ami átlagosan 449 pengőnek felel meg, míg az ugyanezen jövedelmi sávba eső „polgári” családok 786 pengőt adtak ki laktér fejében, ami összkiadásuk 22,7%-a volt. A tanulmány ismeretlen szerzője e jelenséget így kommentálja: „A lakásigény mindig egyéni, a közfelfogás szellemében azonban a polgári jólét kifejezője. Innen származik, hogy egyes polgári háztartások e téren erejükön felül költenek.”¹⁵

Nem kevésbé érdekesek a '40-es évek elején készült nem publikált elemzések. Ezek ugyanis az elfogyasztott élelmiszerek összetételét vizsgálták, alapvetően a bevitt kalóriamennyiséget, ennek állati vagy növényi eredetét, illetve a fehérjebevitel nagyságát firtatva, megint csak megkülönböztetve növényi és állati eredet szerint. E vizsgálódások célja az 1940-es évek elején a háborús jegyrendszer tudományos megalapozása volt, annak megállapítása, hogy a népesség milyen élelmiszerforrásokból fedezi tápanyagszükségletét. E számítások szerint nincs számottevő különbség az egyes társadalmi csoportok között az elfogyasztott kaló-

riamennyiség tekintetében. A legtöbbet evő köz-tisztviselőkhöz képest a legkevesebbet fogyasztó önálló kereskedők – ők még az egy szinten lévő önálló iparosok és munkások értékénél is kicsivel kevesebbet fogyasztottak – csak 10%-kal kevesebb kalóriát vettek magukhoz. (Ez utóbbi valamivel több, mint napi 2100 kalória, ami ha tekintetbe vesszük, hogy a folyadékok kalóriaértékével minden jel szerint nem számoltak, nem tekinthető kevésnek.) Némi eltérés mutatkozik azonban a bevitt kalória-mennyiség forrását illetően, mert a munkásoknál ennek 32%-a származott állati eredetű élelmiszerből, a többi növényiből, a szabadfoglalkozásúaknál viszont már 42% volt az állati eredetű kalória aránya. A többi csoport e két érték között helyezkedett el, az iparosok, kereskedők, kereskedelmi alkalmazottak, és még a legzsírosabban táplálkozó altiszték is inkább a munkássághoz közel, a köz-, és magántisztviselők pedig a szabadfoglalkozásúak közelében.¹⁶

A felvétel alapján a korabeli statisztikusok által elvégzett és részben kiadott elemzéseknél jóval részletesebb és árnyaltabb vizsgálódást tesznek lehetővé a felvételnek Budapest Főváros Levéltárában fennmaradt anyagai. A feldolgozás során – a végül soha el nem készült összegzéshez – készítet-

¹⁵ Statisztikai Értesítő 1942. december. Törvényszerűségek a budapesti háztartások élelmezési és egyéb kiadásaiban. 279-284. Szerző nélkül. Az idézett mondat: 284.

¹⁶ A csoportok egészére találhatóak meg évre összesített kalória-fogyasztási adatok, amelyekből a létszám ismeretében ki lehet számítani az egy főre jutó értékeket. Az évi 3000-4500 p összjövedelemmel rendelkező munkáscsaládok a mintába került munkások felső harmadát alkották. Forrás: BFL IV. 1419. Bp. Szfv. Stat. Hiv. iratai. i. Háztartási statisztikai felvétel és feldolgozások iratai. 1928-1929. 1. doboz.

különböző, köztes eredményeket tartalmazó táblázatok számos felhasználható adatot tartalmaznak, s megmaradt 12 háztartási napló is (Budapest Főváros Levéltára a háztartási könyveket leselejtezte, s csupán egy tucatot őrzött meg, a levéltári logika alapján, mintának). Itt lényeges adatok a „munkás” – „polgár” csoportosításnál sokkal részletesebb felbontásban találhatóak meg. A munkás kategória mellett ugyanis – amelyet figyelemreméltó módon nem tudtak felbontani, csupán a közszolgálati altiszteket emelték ki közülük¹⁷ – az önálló iparosok, kereskedők, a kereskedelmi alkalmazottak, magántisztviselők, köztisztviselők és szabadfoglalkozásúak csoportjaiban összegezték a háztartási naplókból nyert adatokat.

A háztartásstatisztikai felvétel elemzése

Miről is tudósítanak a táblázatos formában a jövedelmi és kiadási adatok, amelyeket a korabeli statisztikusok az egyes ismert társadalmi csoportok neve alatt összegezték? Az adatfelvétel, keletkezését tekintve nyilvánvalóan messze áll bármilyen értelemben vett reprezentativitástól. Kérdéses lehet az is, hogy mennyiben relevánsak a korban kialakított társadalmi csoportok. Sajnos arra nincs lehetőség, hogy a korabeli kategóriákat felbontva, családi szintre visszamenve elemezzük az adatokat.¹⁸ Kérdés, hogy a statisztikusok által használt kategóriák milyen mértékben és milyen módon fellelhetőek meg a társadalom valamely változóként mentén megragadható, vagy éppen a közismeret-

¹⁷ Ebben egyaránt szerepet játszhat az, hogy a munkások min-tába került csoportja valóban homogénebb réteg volt a „polgári” név alatt összefogott konglomerátumnál, amit valószínűsít-hetünk, ha tekintetbe vesszük, hogy a felvételbe a munkásság felsőbb rétegéből sikerült családokat bevonni, illetve számítha-tott az is, hogy a középosztálybeli statisztikusoknak nem volt „szeme” a munkásságon belüli különbségekhez.

¹⁸ Rendelkezésre áll a felvételben résztvevők neve és címe, más táblázatokban pedig bizonyos adatok háztartásonkénti bontásban találhatóak meg. Azonban e két táblázat összekap-csolása sajnos nem lehetséges. A családokat számmal jelölték meg, azonban valamilyen okból később átszámolták őket. Lé-tezik olyan táblázat is, ahol régi és új számmal egyaránt szere-pelnek a háztartások, s ennek segítségével elvileg összekap-csolható lenne a név és lacím bizonyos, a családra vonatkozó adatokkal, ám ezek a számok ceruzával írtan, elmosódva, a tö-redezett papír szélén sokszor olvashatatlanul állnak. Ráadásul az összekapcsolás, ha egy almintánál hozzávetőleges sikerrel megoldható volna is (erre mintegy 40 család esetében kísérle-tet tettünk) nem vezetne el éppen a legérdekesebb fogyasztási adatokig. Azok a családi bontásban lévő adatok, amelyeket így névvel, laccímmel lehetne összekapcsolni, ugyanis nem a fo-gyasztás legfontosabb adatai, hanem a családszerkezetre von-atkozó információk (családtagok és életkoruk), illetve az összjövedelem. Ezért a továbbiakban a korabeli statisztikusok által aggregált adatokkal dolgozunk.

ben reprezentált és/vagy öntudatban létező cso-portjainak. Bár mindegyik fogalom a statisztikán kívül is ismert volt a jogban és/vagy a közbeszéd-ben, ám korántsem ugyan olyan mértékben tekint-hetőek a közismeretben meggyökerezett, s főleg nem az oda soroltakat az önkép által is összekap-csoló csoportoknak. Egyik csoportmegnevezés sem ír le egy szilárd kontúrokkal körülírható cso-portot, s nem feltételezhetjük azt, hogy a családok bizonyos külsődleges jellemzők alapján történt együvé sorolása, amit a korabeli statisztikusok végrehajtottak, valódi homogenitásra utalna. Ugyanakkor a különböző csoportmegnevezések alatt összegzett adatok minden az átlagok mögött rejlő variabilitásuk ellenére tekinthetőek úgy, mint tudósítások a társadalom különböző zónáiban megfigyelhető fogyasztási gyakorlatokról. Ez egy-ben természetesen azt jelenti, hogy feltételezzük, a fogyasztási gyakorlatok a társadalom különböző közegeiben jellegzetesen eltérő mintákat mutat-nak. Célunk ezeknek az eltérő gyakorlatoknak a bemutatása, és a gyakorlat alapján az eltérő fo-gyasztói döntések mögött rejlő eltérő motivációk-ra való következtetés.

Jövedelmek

A családok jövedelmének vizsgálatánál itt nem té-rünk ki arra az egyébként nyilvánvalóan fontos kérdésre, hogy a bevétel egyetlen keresőtől szár-mazott-e, vagy több családtag is hozzájárult a csa-lád létfenntartásához, illetve, hogy hányféle for-rásból, fő és mellékállásokból származott-e a jö-vedelem.¹⁹ Meg kell említenünk azonban egy a jö-vedelem formáját illető lényeges különbséget. A 12 háztartási napló bevétel-rovataiban – az ösz-szegszerű eltéréseket megelőzően – feltűnő kü-lönbség a családfő fizetésének heti vagy havi fel-vétele. Ez a bizonytalanabb állások és a tisztvisel-ői munkák határát jelöli. Ez nyilvánvalóan olyan tényező, amire a kereseteket havi összesítésben egybevető statisztikai hivatali kimutatások elem-zésénél figyelni kell, mert a mennyiségi különbsé-geken túli minőségi differenciákra utal.

A munkásokat (a szakmunkásokat is) napibér-ben fizették, amelyet rendszerint a szombati mun-kanap végén adtak ki. Jobb szakmákban havi ösz-szesítésben ez gyakran nem maradt el a tisztvisel-ői fizetésektől. A tisztviselői jellegű állásokban

¹⁹ Erre nézve lásd: BÓDY Zsombor: Polgárok és munkások 1929-ben. Adalékok a fogyasztás történetéhez. Korall 10. 2002. december. 187-199., valamint POGÁNY Ágnes: Háztartá-sok jövedelemszerkezete a két világháború között Magyaror-szágon. In: Történelmi Szemle 2000. 1-2. 115-127.

viszont havi fix fizetés volt (s ezekhez egyébként némi munkajogi védelem is kapcsolódott, amennyiben volt felmondási idejük, illetve végkielégítésük). A heti jellegű kereseteket túlórák egészíthették ki, a havi fizetésekhez pedig negyedévente lakbérpótlék és karácsonykor vagy újévkor külön juttatás társulhatott. A fix fizetés megléte vagy hiánya, a munkavállalók között egy éles horizontális határvonalat jelentett, amely az életmód lényeges jegyei tekintetében is meghatározónak mutatkozik elemzésünkben. Amint a 2. táblázat adataiból látható, a szabadfoglalkozásúak jövedelmei jelentősen meghaladták a többi, alkalmazotti helyzetű csoportok, de az önálló kereskedők és iparosok jövedelmeit is. Az ő jövedelmük majdnem kétszerese a hozzájuk legközelebb álló köztisztviselőké-

nek és ilyen nagy ugrás más „szomszédos” kategóriák között nem is figyelhető meg. Hasonló arányú különbség éppen a munkások és a köztisztviselők között létezett, utóbbiak keresete nagyjából éppen kétszer akkora, mint az előbbieké, a többi kategóriák pedig e két csoport között helyezkednek el. (A szabadfoglalkozású családok a nagyobb jövedelem birtokában úgy tűnik több gyermeket vállaltak és így az egy főre, illetve egy fogyasztási egységre vetített bevételt nézve a különbség már nem olyan nagy. Ugyanakkor, mivel csak két szabadfoglalkozású család található a mintában, messzemenő következtetéseket nem lehet levonni.) Az önálló iparosok átlagos jövedelmei a munkások átlagjövedelmével azonos szinten mozognak, sőt alatta is maradnak. A jövedelem alacsony

2. táblázat: *Jövedelemátlagok társadalmi rétegenként.**

	Családok száma	Jövedelem háztartásonként	Jövedelem egy főre	Jövedelem egy fogyasztási egységre
Munkások	168	2728 p	699 p	911 p
Altisztek	13	3113 p	793 p	975 p
Iparosok	14	2608 p	730 p	951 p
Kereskedők	3	3465 p	866 p	971 p
Ker. alkalmazottak	19	3742 p	1001 p	1158 p
Magántisztviselők	39	3989 p	1244 p	1545 p
Köztisztviselők	44	5392 p	1511 p	1881 p
Szabadfoglalkozás	2	10303 p	1873 p	2453 p

* BFL IV. 1419. Bp. Szfv. Stat. Hiv. iratai. Háztartási statisztikai felvétel és feldolgozások iratai. 1928-1929. 1. doboz.

voltát az iparosok a család létszámának korlátozásával kompenzálták, s így egy főre, vagy egy fogyasztási egységre vetítve a bevételt, már a munkásságnál magasabb szintre kerülnek.²⁰ A munkásoknál és az iparosoknál jobban keresnek a közszolgálati altisztek. Ez nem meglepő, hiszen közismert, hogy ezek az állások a korban nagy vonzerővel bírtak mindazok számára, akik biztos kisegyztszenciára törekedtek, illetve módjukban állt ilyenre törekedni. A kereskedők jövedelme mind egy családra, mind egy főre vetítve felülmúlta az előbb említett három csoportét, amiben semmi meglepő nincs. Váratlan talán, hogy a kereskedelmi alkalmazottak jövedelme mind egy családra, mind egy főre vetítve meghaladta az önálló kereskedőkét. Ez talán azzal magyarázható, hogy a mintába került kevés számú kereskedő – mindössze három – e kategória legszegényebbjei köz-

tartozott. A táblázat további csoportjai, a magántisztviselők, köztisztviselők mind további egy-egy lépcsővel magasabb jövedelmi szinten álltak a megelőző csoportnál.

Az egyes csoportok átlaga között mutatkozó különbségekről alkotott képet árnyalja, ha figyelembe vesszük a jövedelmek szóródását az egyes kategóriákon belül. Erre a korabeli statisztikusok által felállított bontásban van lehetőség (Lásd: 3. táblázat.). A jövedelmek szóródásából látható, hogy bár az egyes kategóriák átlagai különböznek, ám bizonyos jövedelmi sávokban bőven van átfedés az egyes kategóriák között. A mintába került munkáscsaládok mintegy egyharmada rendelkezett például évi 3000-4500 pengős jövedelemmel, s ugyanebbe a sávba tartozott a kereskedelmi alkalmazottak közel fele, a magántisztviselő családoknak több mint harmada, s még a köztisztviselőknek is több mint negyede. Persze a munkásoknál a felső egyharmad esett ebbe a sávba, míg a többi kategóriának az alsó harmada, negyede.

²⁰ Hasonló tendencia figyelhető meg általában is az iparosok és munkások gyerekszámával kapcsolatban: GYÁNI Gábor: Magyarország népesedése a Horthy-korban. In: NAGY Mariann (szerk.): Híd a századok felett. Tanulmányok Katus László 70. születésnapjára. Pécs, 1997. 385-397.

Gesta VIII (2009) 3–26

3. táblázat: Jövedelmek megoszlása 1928/29 években.*

		Családok száma	Családtagok száma	Fogyasztási egységek száma
<i>Munkások</i>	-2000	35	124	87,3
	2001-3000	75	271	209,6
	3001-4500	53	240	188,9
	4501-6000	5	20	17
<i>Közzszolgálati altisztek</i>	2001-3000	7	27	21,8
	3001-4500	5	20	16,5
	4501-6000	1	4	3,2
<i>Önálló iparosok</i>	-2000	3	12	8,3
	2001-3000	8	27	21,5
	3001-4500	2	6	5,2
	4501-6000	1	5	3,4
<i>Önálló kereskedők</i>	2001-3000	1	4	3,8
	3001-4500	2	8	6,9
<i>Kereskedelmi alkalmazottak</i>	-2000	1	3	2,6
	2001-3000	4	10	8,3
	3001-4500	9	30	25,4
	4501-6000	3	12	10,9
	6001-8000	2	16	14,2
<i>Magántisztviselők</i>	-2000	1	2	1,8
	2001-3000	11	32	26,2
	3001-4500	16	53	42,7
	4501-6000	8	24	19,2
	6001-8000	2	8	5,5
	8001-10000	1	6	4,6
<i>Köztisztviselők</i>	2001-3000	5	12	10,1
	3001-4500	12	38	29,6
	4501-6000	13	48	37,1
	6001-8000	9	37	30,3
	8001-10000	3	11	18
	10001-	2	11	8,7
<i>Szabad-foglalkozásúak</i>	6001-8000	1	6	4,5
	10001-	1	5	4

* BFL. Élelmiszerfogyasztási statisztika IV. 1419.i. 1. doboz.

4. táblázat: Átlagos évi kiadás társadalmi rétegek szerint az 1928/29-es háztartási számadások alapján fogyasztási egységre számolva a nyugdíjas, vagyonából élő és egyéb, ismeretlen foglalkozásúak kivételével.*

	Munkások	Közzszolgálati altiszt	Iparosok	Kereskedők	Kereskedelmi alkalmazottak	Magántisztviselők	Köztisztviselők	Szabad-foglalkozásúak
Családok száma	168	13	14	3	19	39	44	2
Családtagok száma	655	51	50	12	71	125	157	11
Fogyasztási egységek száma	503	41	38	10	61	100	126	8
Élelmezés (P, %)	438 p 52,5%	478 p 51,1%	469 p 50,8%	379 p 44,4%	517 p 48%	571 p 38,3%	639 p 36,7%	679 p 27,2%
Ruházat (P, %)	95 p 11%	113 p 12%	76 p 8%	116 p 13,6%	129 p 12%	173 p 11,6%	229 p 13%	280 p 11,2%
Lakbér (P, %)	105 p 12,5%	101 p 10,8%	122 p 13%	206 p 24%	189 p 17,5%	256 p 17,2%	232 p 13,3%	397 p 16%
Fűtés Világítás (P, %)	50 p 6%	51 p 5,4%	60 p 6,4%	68 p 8%	64 p 6%	94 p 6%	96 p 5,5%	91 p 3,6%
Egyéb (P, %)	143 p 17%	187 p 20%	195 p 21%	86 p 10%	178 p 16,5%	396 p 26,6%	553 p 31,7%	1101 p 44%
Összesen	834 p	934 p	924 p	853 p	1078 p	1488 p	1739p	2494 p

*BFL IV. 1419. i. Bp. Szfv. Stat. Hiv. iratai. Háztartási statisztikai felvétel és feldolgozások iratai. 1928-1929. 3. doboz.

A foglalkozási különbségek tehát, amint az jól ismert, nem jelentenek automatikusan jövedelemkülönbségeket is, ám a különböző társadalmi csoportok azonos jövedelmi nívón élő családjai, mint látni fogjuk, nagyon is eltérő fogyasztási mintákat valósíthattak meg.

Kiadások

Vizsgáljuk meg a bevételek után a kiadásokat. Először nagy vonalakban a fontosabb kiadási tételeket mutatjuk be. Mindegyik társadalmi csoportban valamivel kevesebb kiadás jut egy fogyasztási egységre, mint amennyi bevétel.

A közszolgálati altiszt és az iparos kategóriáknál a különbség az átlagos bevétel és kiadás között nem jelentős, a többi csoportban azonban nagyobb, 100-200 pengő közötti összeg, vagy legalábbis 100 pengőt közelít (a munkásoknál). Ennek magyarázata részben az esetleges megtakarításokban kereshető, valószínűbb azonban, hogy a különbséget jórészt az magyarázza, hogy a kiadások között csak azt vették figyelembe a Fővárosi Statisztikai Hivatal munkatársai, amit rendszeresnek tekintettek és bizonyos rendkívülinek, egyszerinek minősített kiadásoktól eltekintettek.²¹ Az ilyen kiadások nagysága a kereskedők esetében jelentősen módosítja más csoportokhoz képest a pozíciójukat, hiszen míg a bevételek alapján jobb módúak a közszolgálati altiszteknél és az iparosoknál is, addig a kiadásokat tekintve csak a munkásokat múlják valamivel felül. Az elvárhatónak megfelelően a bevettnek tekintett társadalmi hierarchiában felfelé haladva csökken az élelmezésre fordított kiadások aránya az összjövedelemhez képest. A munkások még bevételeik több mint felét (52,6%), a szabadfoglalkozásúak már csak egynevedét (épp 25%-ot) költik élelmiszerre.

Ez a tendencia teljesen megfelel annak, amit e kérdésről a nemzetközi szakirodalom megállapít. Az egy főre vetített élelmezési kiadásoknál épp ezzel ellenkező irányú a tendencia. A munkások – noha összkiadásuk százalékában a legtöbbit költik élelmezésre – abszolút számokban, egy főre számítva majdnem a legkevesebbet adják ki táplálkozásra. Még náluk is alacsonyabb szinten találjuk a minta – e tekintetben úgy látszik különösen takarékos – kereskedőit. A leggazdagabban a szabadfoglalkozású és a köztisztviselő családokban táplálkoztak. Utóbbiakhoz képest a munkások 31%-kal kevesebbet költöttek élelmiszerre (438

pengő szemben 639 pengővel). A különbség tulajdonképpen az erre költött pengőösszegek tekintetében sem jelentéktelen (31%), az életmód egészére nézve pedig még jelentősebb, hiszen az élelmezésre többlet költő csoportoknál ezek a kiadások az összjövedelem kisebb hányadát teszik ki, mint a munkásoknál, iparosoknál, altiszteknél és kereskedőknél. Figyelembe kell venni azt is, hogy nyilván eltérő minőségű táplálékok állnak a különböző csoportoknál a kiadási tételek mögött. Erre a kérdésre később visszatérek.

A lakbér esetében nagyjából hasonló tendenciát figyelhetünk meg. A munkásoktól kiindulva egyre nagyobb összegeket költöttek lakbérre. Kivételt itt a közszolgálati altisztek és a köztisztviselők csoportja képez, amelyek lakbérre fordított kiadásait talán az esetleges szolgálati lakások megéléte mérsékelte. A kereskedőknél talán az magyarázza a feltűnően magas lakbérkiadást, hogy esetleg az üzlethelyiség bérleti díja is bekerült a lakbérre fordított kiadások közé. A jobb módú kategóriáknál – magán-, és köztisztviselők, szabadfoglalkozásúak – a magasabb lakbérösszeg az összkiadásnak már valamivel kisebb arányát teszi ki, mint a kereskedőknél, vagy kereskedelmi alkalmazottaknál.

A fűtés és világítás költségei aránylag csekély változatosságot mutatnak, fokozatosan emelkednek a lakbér összegével párhuzamosan.

Az egyéb kiadások arányai, amelyek a közlekedés költségein túl a lakberendezésre, higiénia, kultúrára és szabadidőre, egyleti tagdíjakra fordított kiadásokat, valamint a törlesztő részleteket tartalmazza – vagyis mindazt, amit a korabeli statisztika a létfenntartáson túli költségeknek tekintett – igen sokatmondóak. Legkevesebb pénz ilyen célokra a kereskedőknek maradt, nyilván mert aránylag csekély jövedelmükből, viszonylag magas lakbért kellett kifizetniük. Az ő takarékoságuk már az étkezésnél is feltűnő volt. A kereskedőknél, még a munkások is többlet fordíthattak ezekre a kiadásokra mind abszolút értékben, mind pedig az összjövedelmen belüli arányt tekintve. A kereskedelmi alkalmazottak és a közszolgálati altisztek majdnem azonos összeget fordítottak egyéb kiadásokra, azonban az összkiadáson belüli arányt tekintve ez az utóbbiaknál jelent nagyobb hányadot, lévén hogy náluk csekélyebb az összkiadás nagysága. A magántisztviselők, köztisztviselők már jelentősebb kiadásokat fordíthattak az egyéb tétel alatt összefoglalt célokra, a szabadfoglalkozásúak pedig már kiadásuk közel felét (44%) áldozhatták ilyen célokra.

A közvetlen létszükségletre (élelmezés, lakás,

²¹ Erre utal legalábbis, hogy a sokféle táblázatos összesítés között olyan is akad, amely az élelmezési kiadásoknál egyéb költségeket kettébontja „valódi” és „átmeneti” kiadásokra. BFL IV.1419.i. 1. doboz.

fűtés, ruházat) fordított kiadásokon túli egyéb kiadások arányának már a kortárs statisztikusok is nagy jelentőséget tulajdonítottak, s a szakirodalom is – miközben azt feltételezi, hogy a nagyobb

arányú szabadon elkölthető jövedelemmel rendelkezők aránya az ipari forradalomtól kezdődően fokozatosan a legutóbbi időkig nőtt – sokszor az egyéb kiadások arányában véli megragadhatónak

5. táblázat: *Évi fogyasztás egyes fontosabb élelmiszerekből átlagban egy fogyasztási egységre a nyugdíjas, vagyona-ból élő és egyéb, ismeretlen foglalkozásúak kivételével. 1928/29*

	Húsfélék [kg]	Tej [L]	Liszt [kg]	Kenyér [kg]	Burgonya [kg]
Munkások	38,2	126,5	43	131	71
Altisztek	45,3	139	38	117	56
Iparosok	36	142	44	113	87
Kereskedők	32	122	39	119	46
Kereskedelmi alkalmazott	47	148	39	113	67
Magántisztviselők	48	167	32	112	60
Köztisztviselők	56	170	36	105	60
Szabadfoglalkozásúak	39	192	40	85	76

BFL IV. 1419. i. Bp. Szfv. Stat. Hiv. iratai. Háztartási statisztikai felvétel és feldolgozások iratai. 1928-1929. 3. doboz.

a polgárságot az alatt állóktól elválasztó osztályhatárokat is.²² Persze, a társadalmi különbségeket a szabad felhasználású összegek nagysága önmagában nem írja le teljesen, figyelembe kell venni azt is, hogy a létfenntartási szükségletek kielégítése sem azonos formákban és azonos költségekkel történt a társadalom különböző közegeiben, akár a lakásról, ruházatról vagy az étellemezésről van szó.

Az étellemezésre fordított összegek kapcsán például sajátos különbségeket figyelhetünk meg. Az aggregált adatok szintjén is mutatkoznak csoport-specifikus különbségek a különböző élelmiszercsoportok fogyasztásában. A különböző csoportok eltérő minőségű táplálkozására utal a Székesfővárosi Statisztikai Hivatal munkatársainak egy összeállítása, amelyben a legfontosabb élelmiszerekre nézve egy fogyasztási egységre vetítve számolták ki az elfogyasztott mennyiségeket (Lásd. 5. táblázat.).

Jól látható, hogy a munkásoknál s hozzájuk hasonlóan az iparosoknál egy fogyasztási egységre vetítve lényegesen több fogyott kenyérből, illetve lisztből, valamint még burgonyából, mint a magasabb jövedelmű társadalmi csoportokban (a magán-, és köztisztviselőknél, a szabadfoglalkozásúakat a csekély elemszám miatt figyelmen kívül

hagyhatjuk), s ugyanakkor lényegesen kevesebb tej, s valamivel kevesebb hús szerepel a kiadásaik között. Tudjuk azonban, hogy a húsfajták megválasztásában is markáns különbség mutatkozik a munkások és a középosztályinak tekintett csoportok között. Utóbbiaknál nem fordul elő például lóhús vásárlása, ami pedig nagy arányt tesz ki a munkásoknál. Fordítva pedig, feltűnő a munkásoknál a borjúhús hiánya, ami gyakori a köz- és magántisztviselőknél, szabadfoglalkozásúaknál.

Az egyes rétegek fogyasztói magatartása összehasonlításban

Mielőtt az egyes rétegek fogyasztási gyakorlatát közelebbről megvizsgálnánk két lényeges észrevételt kell tennünk. Az egyik gender-szempon-tú, a másik az alkalmazott módszerre vonatkozik. A szakirodalom egy része abban a tényben, hogy a feleségeknek a polgári rétegekben, de sokszor a jobban fizetett szakmunkások családjában sincs saját kereső foglalkozása, a nők férjektől való függőségének bizonyítékát látja.²³ A fennmaradt háztartási naplók révén megismerhető családok nagy részére is igaz, hogy bennük a feleségek a férjek által megkeresett pénzt költötték. Nem egyértelmű azonban, hogy ez hatalmi viszonyt is jelentene,

²² Angliában 1800-ban mindössze a népesség 10%-a rendelkezett szabadon elkölthető jövedelemmel, 1900-ban már 40%-a. Bécsben a munkások az 1920-as évek végén budapesti társaikhoz hasonlóan kiadásaik felét fordították étellemezésre, s a lét-szükségleten túli célokra kiadásaik kevesebb, mint 20%-át szánták. KÖNIG, Wolfgang: Geschichte der Konsumgesellschaft. Stuttgart, 2000. Franz Steiner Verlag. Beiheft Vierteljahrsschrift für Sozial- und Wirtschaftsgeschichte. 121-131.

²³ ELLMEIER, Andrea: Das gekaufte Glück. Konsumentinnen, Konsumarbeit und Familienglück. In: Familie: Arbeitsplatz oder Ort des Glücks? Historische Schnitte ins Private. Picus Verlag, Wien, 1990. Szerk.: BERNOLD, Monika – ELLMEIER, Andrea – GEHMACHER, Johanna – HORNING, Ela – RATZENBÖCK, Gertraud – WIRTHENSOHN, Beate. 165-201. o. KADÁR Judit: „Otthonod az uradé”. Három 20. századi magyar képes hetilap nőképe. In: Médiakutató, 2002, tél, 78-94.

vagy hogy ha azt jelent, akkor mi a hatalmi viszonyok iránya. A háztartási naplókát ugyanis, ahol volt a családban feleség, ott kivétel nélkül ő is vezette. Nyilvánvalóan azért, mert az ő feladata volt a család otthoni fogyasztásának kézbentartása. A naplók egyértelműen arra utalnak, hogy az élelmiszer és egyéb beszerzések feletti döntés a háziasszonyok kezében volt. E területen nyilvánvalóan rendelkeztek bizonyos önálló kompetenciával, saját döntési térrel, amelyhez a férfiaknak nem volt hozzáférése. Erre utal már az a tény is, hogy az egész adatfelvétel megszervezésekor a Fővárosi Statisztikai Hivatal, legalábbis részben női szervezetekre, és személy szerint pedig szinte kizárólag nőkre támaszkodott. A nőknek, mint a fogyasztás szakértőinek elismert szerepe, a családban is figyelemreméltó módon jelentkezett. Ennek nyomát láthatjuk abban, ahogyan a férfiak saját személyes kiadásai megjelennek a naplókban. A fix fizetéses állásban lévők havi keresetének bevételként történő bejegyzését ugyanis rendszeresen követi kiadási oldalon egy kisebb tétel rögzítése „zsebpénz” vagy „villamos, cigaretta” megjelöléssel. Ez a kiadási tétel, amely a fennmaradt naplókban öt és negyven pengő közötti összegekre rúg, nyilván azt a pénzt jelenti, amelyet a családfő az otthon falain kívül elkölthetett. Ez az az összeg, amellyel valóban teljesen szabadon rendelkezhetett, minden egyéb kiadás, tehát nem csak az étellemezés, hanem a ruházati, lakással kapcsolatos és lakberendezési, szabadidős és kulturális célú kiadások is a feleség kompetenciájába tartoztak, mint ahogy általában is neki lehetett áttekintése a rendelkezésre álló havi keret alakulásáról. Mindez arra utal, hogy a feleségek önálló jövedelemszerzésének hiánya nem feltétlenül a függés jele, a házasság

között kompetencia-megosztás érvényesült, s partneri viszony állhatott fenn.

A második megjegyzés az elemzés során alkalmazott módszerre vonatkozik. Az egyes társadalmi csoportok fogyasztási szerkezete mögött rejlő életvezetési preferenciákat összehasonlítás segítségével próbáljuk megvilágítani. Az egyes csoportok különféle kiadási tételeinek összehasonlítása, ahogy azt fentebb bemutattuk, önmagában nem teszi lehetővé a fogyasztói döntések mintázatokba rendeződésének megértését, s pláne nem a fogyasztói választások motivációinak megközelítését. Ezért a különbségek statikus leírásán túlmenően az összehasonlításnak olyan módját választottuk, amely lehetővé teszi, hogy az életvezetésben megmutatkozó preferenciákat is feltárjuk. Ennek érdekében minden társadalmi csoportra nézve kiszámoltuk – átsúlyozva kiadási szerkezetét – hogy miként alakulnának kiadásai, ha azok valamely másik, karakteresen eltérő csoport kiadási struktúrája szerint oszlanának meg. E módszerrel minden lépésben két-két csoport fogyasztási szerkezete mögött rejlő preferencia-struktúrákat tudjuk egymásra tükrözni, s így az őket rendező logikát azonosítani. Így láthatóvá tehető, hogy milyen más, lehetséges fogyasztási gyakorlatokkal szemben valósították meg a sajátjukat. Lássuk először a munkások és köztisztviselők összevetését. Miként költötték volna el jövedelmüket a munkások, ha a köztisztviselők fogyasztási mintáit követték volna? (Lásd: 6. táblázat.) Először is lényeges megállapítanunk, hogy a hipotetikus kiadási szerkezet lehetséges lett volna, azaz nem ütközik semmilyen abszolút létminimum korlátba, így valóban az életvezetésben megmutatkozó eltérő preferenciákat tükrözi.

6. táblázat: *Munkások hipotetikus kiadásai a köztisztviselők kiadási szerkezete szerint*

	Tényleges kiadások		Hipotetikus kiadások	
	Index	Pengő	Index	Pengő
Élelmezés	100	438	69,3	304,3
Ruházat	100	95	114,1	109,4
Lakbér	100	105	104,8	110,8
Fűtés-világítás	100	50	90,3	45,8
Egyéb kiadás	100	143	184,3	263,5
Összes kiadás		834,04		833,8*

* A valódi és a hipotetikus kiadási szerkezet összegének eltérése a törtek kerekítéséből adódott a számítás során.

Wy(q) y társadalmi csoport szükségletintenzitása q termék esetében c összehasonlító csoportra vonatkoztatva (Triebel, 1991. 43.)

$$100 \times \frac{Q_c}{q_c} \times \frac{q_y}{Q_y} = Wy(q)$$

Qc a c összehasonlító csoport összkiadása
 qc a c összehasonlító csoport kiadása az adott q termékre
 Qy az y társadalmi csoport összkiadása
 Qy az y társadalmi csoport kiadása a q termékre

A munkások, ha kiadásait a köztisztviselőknek megfelelően osztották volna be, élelmezési kiadásaita redukálták volna jelentős mértékben és egyéb célú – itt a higiéniai, kulturális és szabadidősnek tekinthető kiadások összegződnek – ráfordításait növelték volna meg igen számottevő mértékben. A két csoport összehasonlításának természetéből adódik, hogy ha a számítást az ellen-

kező irányba végezzük el, vagyis a köztisztviselők hipotetikus kiadásait számoljuk ki a munkások kiadási szerkezete szerint, akkor inverz eredményre jutunk, azaz azt láthatjuk, hogy a köztisztviselők sokkal többet költenének élelmiszerekre és lényegesen kevesebbet egyéb kiadásokra, ha a munkások kiadási szerkezete szerint oszlanának meg kiadásai.

7. táblázat: *Köztisztviselők hipotetikus kiadásai a munkások kiadási szerkezete szerint*

	Tényleges kiadások		Hipotetikus kiadások	
	Index	Pengő	Index	Pengő
Élelmezés	100	639,16	143,1	914,9
Ruházat	100	229,91	87	200
Lakbér	100	232,72	94,7	220,4
Fűtés-világítás	100	96,28	109,9	105,8
Egyéb kiadás	100	553,58	53,8	298,2
Összes kiadás	100	1739,48		1739,31

Hogyan magyarázhatjuk ezt a feltűnő különbséget? Figyelembe kell vennünk, hogy a köztisztviselőknél az összkiadáson belül arányában jóval szerényebb élelmezési kiadások, abszolút számokat tekintve jelentősen nagyobb összegek annál, mint amit a munkások élelmezésre tudtak fordítani. Köztisztviselők számára nem lett volna értelme még tovább növelni az élelmezésre fordított összegeket, mert bár mindig lehet még kifinomultabb, még drágább ételeket beszerezni, ezek már sem élvezeti értékben, sem a társadalmi státusz alátámasztása szempontjából nem adnak annyit, hogy megérnék a ráfordítást. Miközben a köztisztviselők tehát bőségesebb étkezés mellett is megengedhetnek maguknak jelentősebb kiadási tételeket a szabadidővel és a kultúrával kapcsolatban, addig a munkások életmódjába ez úgy tűnik, hogy nem fért bele. Egy munkáscsalád számára nyilván nem lett volna értelme igen puritán étkezést vál-

lalva megnövelni a szabadidős és kulturális kiadásokat, amit a köztisztviselők kiadási szerkezetének az átvétele jelentett volna. Így esetükben logikus, hogy táplálkozásukat nem minimalizálták a lehetséges legalsóbb szintre, hanem csekély jövedelmükből – a jobb lakásra, vagy szabadidős szórakozásra való törekvés helyett – inkább bőségesen táplálkoztak.

Talán többet mond a munkások életvezetési preferenciáiról, ha kiadásait egy a köztisztviselőknél jóval szerényebb anyagi nivón álló, de már fix fizetéses csoportéival vetjük össze. Erre a célra a kereskedelmi alkalmazottak kínálkoznak, hisz náluk az egy fogyasztási egységre számolt éves kiadás körülbelül 200 pengővel haladja csak meg a munkásokét. (Míg a köztisztviselők több mint kétszer annyit költhetnek évente egy fogyasztási egységre számolva, mint a munkások.) Amint azt a táblázat mutatja, a munkások kiadási szerkezete,

8. táblázat: *Munkások hipotetikus kiadásai a kereskedelmi alkalmazottak kiadási szerkezete szerint*

	Tényleges		Hipotetikus	
	Index	Pengő	Index	Pengő
Élelmezés	100	438,69	91,2	400,29
Ruházat	100	95,93	104	99,81
Lakbér	100	105,68	138,2	146,15
Fűtés világítás	100	50,74	98,5	49,99
Egyéb	100	142,99	96,3	137,77
Összes kiadás		834,04		834,01p

ha a kereskedelmi alkalmazottak preferenciáit követnék, igazán jelentősen a lakbér tekintetében

változna. Erre sokkal többet költenének, kisebb mértékben a ruházatkodás költségei is emelkedné-

nek, s az étkezésre, illetve az egyéb kiadásokra adnának ki kevesebbet. Mivel ez a hipotetikus kiadási szerkezet is lehetséges lett volna, azaz nem ütközött volna a létminimum abszolút korlátaiba, ismét a két csoport preferenciáinak különbségeit jelzik az eltérések. A kereskedelmi alkalmazottak láthatólag óriási jelentőséget tulajdonítottak lakásuk milyenségének a munkásokhoz képest. Más szóval a munkásokat nem érdekelték azok az igények, amelyek a kereskedelmi alkalmazottakat lakásuk helyének és méretének megválasztásánál vezették. A munkások a kereskedelmi alkalmazottakkal összevetve „hedonistának” mutatkoznak, hiszen többet költenek étkezésre és egyéb kiadásokra, s lakásukkal kapcsolatban nem törekednek az anyagilag elérhető legmagasabb színvonal megvalósítására. A munkássággal kapcsolatban több esetben megállapították már, hogy részben mentalitásbeli okokból, a létminimumon túli jövedelmüket inkább bőséges táplálkozásra költötték.²⁴ Az adatok ilyen értelmezését támasztja alá az is, hogy a munkásoknál az egy fogyasztási egységre jutó élelmezési kiadások nem jelentettek valamiféle létminimumot, hiszen a mintában szereplő kereskedők családjaiban, ahol úgy tűnik igazán puritán életmódra kényszerültek, vagy kényszerítették magukat, az egy fogyasztási egységre jutó élelmezési kiadás még a munkások – kereskedelmi alkalmazottak kiadásai alapján számolt hipotetikus – élelmezési kiadásainál is jelentősen alacsonyabb (379 pengő négyszázzal szemben). Vagyis a munkások is mérsékelhették volna élelmezési kiadásait, ha a lakás és ruházatkódás szempontjai a kereskedelmi alkalmazottakhoz hasonló fontosságúak lettek volna számukra.²⁵ Amennyiben egy munkás család fogyasztási egységenként körülbelül évi negyven pengővel csökkentette volna élel-

mezési kiadásait, akkor – ha 2,5 fogyasztási egységből áll a család – az a lakbérre fordított kiadások megduplázódását jelenthette volna, tehát valódi minőségi változtatást tett volna lehetővé a lakás tekintetében.²⁶ A munkásokat azonban racionális megfontolások is távol tarthatták attól, hogy többet áldozzanak lakásra. Egy a munkás szintnél magasabb igényeket képviselő lakás megszerzése számukra nem jelentett volna társadalmi emelkedést, hiszen a „magasabb” státusz egyéb kellékei (iskoláztatás, megfelelő ruházatkódás, havi fixes állás) és a megfelelő viselkedési kompetenciák továbbra is hiányoztak volna. Így egy „jobb” lakás megszerzése esetükben csak státuszinkonzisztenciára vezetett volna, ami a saját munkás közegük-től esetleg eltávolította volna őket, anélkül, hogy valamely „magasabb” csoportba igazán integrálódhattak volna.²⁷

A munkásság életmódjáról az összehasonlítás alapján általánosságban mondottakat három háztartási napló elemzésével tudjuk konkretizálni. A levéltár által megőrzött egyik háztartási napló egy olyan munkáscsaládtól maradt fenn, amelynek összjövedelme bőven elérte az alacsonyabb fixfi-

²⁶ E számítás mintegy 2000 pengős évi összbevétel mellett állja meg a helyét. Ekkora jövedelemmel pedig nem kevés munkás háztartás rendelkezett, lásd: 3. táblázat.

²⁷ Érdekes összehasonlítást tehetünk a bécsi munkás-háztartásokkal. Bécsben az I. világháború előtti 1912-es adatokhoz képest 1929-re jelentősen csökkent a lakbérre fordított kiadások aránya (14,2%-ról 3,9-re). Ennek magyarázata, hogy Bécsben – ellentétben a magyar fővárossal – a világháborús évek kötött lakásgazdálkodását nem oldották föl, azaz a lakbéréket hatóságilag alacsony szinten tartották. A felszabaduló jövedelem nagy része az egyéb kiadások közé került át (12%-ról 21%-ra nőtt az ide tartozó kiadások aránya). A magyar statisztika kategóriarendszerében itt találhatóak a higiéniai kiadások is, az osztrákban azonban jelentős részben nem, mivel külön kezelték a ruhamosást. Így az egyéb kiadások itt nagyrészt szabadidős és társasági, valamint egyesületi költségeket tartalmaznak, ami arra utal, hogy az osztrák főváros munkássága számára ez fontosabb volt, illetve több lehetőséggel rendelkezett e téren, mint a budapesti. (Forrás: SANDGRUBER, Roman: Die Anfänge der Konsumgesellschaft. Konsumgüterverbrauch, Lebensstandard und Alltagskultur in Österreich im 18. und 19. Jahrhundert. München, 1982. Oldenburg Verlag, 385. o.) A bécsi adatok alapjaiban hasonlóak a budapestiekkel. Az I. világháború előtti időkhöz képest az 1929-es adatoknál változást jelent a lakbérre fordított kiadások nagyon alacsony aránya. Ennek magyarázata, hogy Bécsben – ellentétben a magyar fővárossal – a világháborús évek kötött lakásgazdálkodását nem oldották föl, azaz a lakbéréket hatóságilag alacsony szinten tartották. A felszabaduló jövedelem nagy része az egyéb kiadások közé került át. A magyar statisztika kategóriarendszerében itt találhatóak a higiéniai kiadások is, az osztrákban azonban jelentős részben nem, mivel külön kezelték a ruhamosást. Így az egyéb kiadások itt nagyrészt szabadidős és társasági valamint egyesületi költségeket tartalmaznak, ami arra utal, hogy az osztrák főváros munkássága számára ez fontosabb volt, illetve több lehetőséggel rendelkezett e téren, mint a budapesti.

²⁴ Az I. világháború előtti Bécsben a munkások kiadásai között az élelmiszer, élvezeti cikkek és dohányárú aránya 66%-ot tett ki. Az ezen és a lakáson, ruházatkódáson túli egyéb kiadásokra mindössze 12%-jutott. 1929-ben már némileg kevesebbet 58,6%-ot tett ki az élelmezési és élvezeti cikkekre jutó kiadás, miközben 20%-ra nőtt az egyéb higiéniai, művelődési és szabadidős kiadások aránya. (A lakásra fordított összegek a Bécsben a világháború után – ellentétben Budapesttel – még ekkor is fennálló kötött lakásgazdálkodás miatt jelentősen alacsonyabbak voltak, mint 1912-ben.) SANDGRUBER, Roman: Die Anfänge der Konsumgesellschaft. Konsumgüterverbrauch, Lebensstandard und Alltagskultur in Österreich im 18. und 19. Jahrhundert. München, 1982. Oldenburg Verlag. A számadatok: 385. o. A munkás hedonizmusról: 249-251. o.

²⁵ A köztisztviselők és munkások összevetése nem mutatott ekkora különbséget a lakbér tekintetében. Ennek minden bizonnyal az az oka, hogy a köztisztviselők között akadtak, akik szolgálati lakásban éltek, s ez ennél a csoportnál az egy fogyasztási egységre jutó lakbér átlagos összegét levitte.

zetéses kategóriák keresetét is.²⁸ A házaspárból, öt gyerekből és egy nagymamából álló háztartás havi összjövedelme 300 pengő körül ingadozott meglehetősen nagy szóródással, egyszer került 200 pengő alá, egyszer pedig 400 pengő fölé az összjövedelem. A havi átlagjövedelem 283,65 pengő volt. A fő bevételi forrást az apa – minden valószínűség szerint egy lakatos – keresete képezte, mely heti 25–40 pengő között mozgott. Ehhez azonban nem teljesen rendszeresen, de kiegészítésként hozzájött még a három gyerek ingadozó, az apánál csekélyebb keresete. Továbbá a család tavasztól ősziig két zöldséges bódét is üzemeltetett valamelyik piacon, s innen rendszerint feltüntettek üzleti bevételt, a legmagasabbat júniusban, ám a bevallott haszon, ami az árubeszerzésre fordított összegek után fennmaradt, a legnagyobb forgalmat hozó nyári hónapokban sem volt több 60–70 pengőnél. A piaci árusítás egyik alapja egy telek, ahol gyümölcs és zöldség termett, de természetesen távolról sem ez volt az eladott áruk fő forrása. A telek és az, hogy a villamos-költségek feltüntetésénél gyakran azt írják, hogy „villamos Pestre” arra utal, hogy valahol a város belső területein kívül laktak. Októberben eladták két piaci bódéjukat, összesen 80 pengőért. További bevételt jelentett, hogy a háztartási könyvet vezető háziasszony öcsöcse rendszeresen náluk ebédelt, s ezért heti öt, napi egy pengőt fizetett. Ebből a jövedelemből a család „kispolgáris” jólétben élt. A karácsonyt a fennmaradt háztartási könyvek más munkás családjainál gazdagabban bonyolították le, s egyébként is rendszeres volt a gyerekeknek a színes ceruza, írka, sütemény vásárlása és feltehetően miattuk vettek sok tejet. Étkezésre 1930 novemberében – az aktuális havi 280 pengős – bevételük 41%-át költötték. Táplálkozásuk gazdag és változatos, de valószínűleg nem volt túl egészséges, mert a télen vásárolt déligyümölcsök, főzelékfélék mellett sokszor vettek szalonnát, töpörtyűt, rendkívül sok zsírt, s sertéshúsokat. Sok bor is fogyott ugyanakkor (literenként egy pengő), és cigaretta. A gyerekek néha moziba mentek. A kispolgári jóléthez tartozott, hogy – a sok kenyér mellett – gyakran vásároltak zsömlét (darabja öt fillér), valamint valódi kávé (de persze ők is ittak Frank pótkávé, aminek ára negyede volt a valódinak), kakaót, továbbá az újság vásárlása hétvégére, néha *Tolnai Világlapjának* a beszerzése, s az, hogy az apa minden heti fizetés kézhezvétele után látogatást tett egy borbélynál (40 fillér). A viszonylagos jólétet a család létszámához képest

azért nem túl nagy összjövedelem mellett valószínűleg az tette lehetővé – mintha csak a munkás hedonizmus szakirodalomban található állítását, illetve a munkások lakásukkal szembeni igénytelenségének tételét illusztrálnák –, hogy lakbérként csupán havi húsz pengőt fizettek ki, ami a család létszámához képest igencsak kicsi lakásra utal. Ugyanakkor már a fix fizetéses családok felé mutat kiadásaik között két tétel: az egyik a hetente rendszeresen fizetett, bár rendkívül kicsi, két pengős ruharészlet – a részletre vásárlás a fix keresetű rétegek gyakorlata, illetve számukra volt hitel a közeli fűszeresen kívüli boltokban is – a másik pedig a rádió tartása, amiért havi 2.60-at adtak ki. Ennek a családnak a viszonylagos jóléte azonban törekenynek bizonyult. Az apa betegsége szeptemberben még nem vezetett a bevételek csökkenéséhez, mert a heti 22 pengős táppénz mellett még 10–11 pengős mellékeresetre is szert tudott tenni. Korábban is előfordultak táppénzes időszakok, ez akár – a mellékeresettel kombinálva – tudatos stratégiának is tűnhetne. Októberben azonban a rosszul lett apához kihívott orvosnak tíz pengőt kellett adni, majd másnap két pengőt az elhunytat felöltöztető asszonynak. Sajnos a háztartási napló itt – éppen egy év elteltével – megszakad, s nem tudjuk, hogy a család hogyan élt a családfő halála és keresetének kiesése után.

Persze akadtak a munkásság sorában olyan családok is, amelyek egészen nyomorúságos jövedelmi helyzetük miatt nem követhették a táplálkozás-orientált fogyasztási mintát, illetve általában is messze elmaradtak attól, amit a fenti család „munkás jóléte” jelentett. Az 582-es számon nyilvántartott családban a családfő mellett az ő édesanyja és 8-9 éves fia élt, anya nélkül. A családfő az egy évre szóló feljegyzések ideje alatt mindössze két hétben – a legelső kettőben – rendelkezett heti fizetéssel, 36 pengővel, ami elég jó munkás fizetésnek számított. Ezután azonban munkanélküli lett, s a feljegyzések további ideje alatt csupán alkalmi munkákból tudott csekély – havi 1-2 pengőtől 20 pengőig terjedő – keresetre szert tenni. A család egyetlen rendszeres bevételi forrása a családfő édesanyjának nyugdíja volt, ami havi 30 pengőt tett ki. Ezt azonban szinte teljesen elvitte a havi lakbér, ami 28 pengőre rúgott. Az idős asszony fehérmemű foltozással, varrással keresett még némi pénzt, ez azonban soha sem érte el a 10 pengőt. Ezeket a csekély összegeket egészítették még ki a sógortól érkező kölcsönök – 10-20 pengős tételek, amelyek bizonyára gyakorlatilag inkább ajándéknak számítottak (visszaadásuknak nincs nyoma a kiadások között), húsvétra például

²⁸ BFL IV. 1419. 4. doboz. 567. számú család.

három kg sonka – és különféle tárgyak eladása, illetve zálogba adása. Először ruhadarabok, majd ágynemű, utóbb ágy- és asztalterítő kerültek zálogba, illetve eladásra, majd pedig Jókai-, és Mikszáth-kötetek, végül utánuk a könyvszekrény is, utoljára pedig egy állótűkör. Bár a megjelölt alkalmi munkák arra vallanak, hogy a családfő lakatos volt, azonban nem csak a 30 pengő értékű kézimunka terítők, a könyvek, hanem az eladott ruhák között szereplő régi zsakett – és talán maga az a tény is, hogy a nagymama nyugdíjat kapott – arra vallanak, hogy a család már korábban a középosztályból lefelé tartva érhetette el azt az időpontot, amikor a világgazdasági válság munkanélküliséggel sújtotta a családfőt. Bárhogy is volt, ezzel elég szegényre váltak, noha lakásukat végig megőrizték. A feljegyzések első két hetében elég magas a cigaretta-költség, majd a munka elvesztése után legelőször ez csökken minimálisra. Sokszor napokon át csak tej és kenyér szerepel a kiadási tételek között. Rendszeres azért a burgonya, a hagyma és a káposzta beszerzése is és ezt az étkezést tette változatosabbá néha a lencse, bab, búzadara vásárlása, havonta néhányszor pedig hús – leggyakrabban lóhús – vagy szalonna fogyasztása, majd a nyár beköszöntével néha a friss gyümölcsök beszerzése. A túlélés érdekében egy idő után albérlőt fogadtak lakásukba, aki heti öt pengőt fizetett a szobáért. A lakásuk bére, havi 28 pengő, eleve is elég szerény összeg, tehát valószínűleg maximum szobakonyhás lakásról lehetett szó. Az albérlő segítségével havi 80-100 pengő közötti szinten tudták stabilizálni a háromfős háztartás bevételeit. Ehhez járult még egyszer 25 kilogramm burgonya egy állami segélyakció keretében.²⁹

A zöldséges munkáscsalád és a munkanélküli család közötti anyagi szinten élt egy háromtagú család, amelyet egy munkás foglalkozású apa, felesége és egyéves kislányuk alkotott.³⁰ Ez a család tehát a családi életciklus kezdetén tart, szemben a legelőször tárgyalt népes családdal. A családfő itt kb. 95 pengőt keresett havonta, részletekben, s állandó bevételforrásnak számított az udvartakarítás, amit nyilván az asszony végezett. Ezért a havi 30 pengős lakbérből elengedtek 15 pengőt a családnak. Némi csekély mellékkeresetet jelentett még a zárjavításért és alkalmi munkákért kapott

²⁹ 582 számú család 2. doboz. Számukra nagy jelentőségű volt a háztartási könyv előző évi vezetéséért 1931 januárjában kapott 50 pengő. Ebben a hónapban megugrott a húsfogyasztás, s a nagymama néhányszor süteményt sütött, legalábbis erre lehet következtetni a hozzávalók beszerzéséből.

³⁰ BFL IV. 1419. 4. doboz. 509. számú család.

1–2 pengős, inkább borralalóserű jövedelem. E jövedelem mellett elég rendszeresen szorult kölcsönkérésre a család. Április elsején például az asszony kölcsönkért egy pengőt és ebből vett fél liter tejet, két zsemlyét, két dkg kávé (16 fillér), negyed kiló cukrot, fél kiló tarkababot. A 110–150 pengő között szóródó havi jövedelem azért lehetővé tette a rendszeres teafogyasztást, citrommal, az olcsóbb húсок rendszeres beszerzését és néha a legszükségesebb ruhadarabok megvásárlását. 1930 novemberében 63,66 pengőt költöttek összesen ételmezésre, ami e havi jövedelmük 53,4%-a. A lakberendezésre fordított kiadásokat viszont egész évben mindössze egy papír falvédő beszerzése jelentette. Luxustételnek tekinthető a valódi kávé rendszeres, de nagyon kis tételekben történő beszerzése.

A munkások fogyasztási gyakorlatának bemutatása után egy hozzájuk aránylag közel álló kisebb csoport, a közszolgálati altisztek kiadásait vizsgáljuk meg közelebbről, őket is a jövedelem-nagyság tekintetében hozzájuk legközelebb álló fix fizetéses réteggel, a kereskedelmi alkalmazottakkal hasonlítva össze (Lásd: 9. táblázat.).

Az eredmények ebben az esetben is egy lehetséges kiadási szerkezetet mutatnak, vagyis az eltéréseket a két csoport különböző preferenciastruktúrája magyarázza. A különbségek e két csoport összehasonlításában is jelentősek. Úgy tűnik, hogy a munkásoknál jobban kereső közszolgálati altisztek (100 pengővel több kiadás jut náluk egy fogyasztási egységre évente) magasabb jövedelmük ellenére szintén „hedonista” életvitelt folytattak, illetve a kereskedelmi alkalmazottak viszont hozzájuk mérten is óriási jelentőséget tulajdonítottak a lakásnak. Hiszen utóbbiak preferenciái szerint a közszolgálati altisztek kétharmaddal többet költöttek volna lakásukra (bár ebbe a rendkívül nagy arányba beleszámíthatott, hogy esetleges szolgálati lakás megléte levitte a lakbér összegét az altiszteknél), s ennek megfelelően valamivel többet világításra és fűtésre is, s a szükséges összegeket az étkezésből és az egyéb – higiéniai, kulturális és szabadidős – kiadásoktól vonták volna el. Az altisztek azonban nem tartották olyan fontosnak a lakás minőségét, hogy ennek érdekében meghozzák ezeket az áldozatokat. A közszolgálati altisztek életvezetési normáit illusztrálhatja, kifejezetten felfelé törekvő változatban, egy alacsony beosztású MÁV-alkalmazott családja. A férj a fizetését ingadozó összegekben, legtöbbször előleg címén bejegyezve, hetenként kapta. Ehhez a tételhez a bevétel oldalán albérlőktől származó jövedelem járult még. A feleség kézimunkákat ké-

szített, ebbe valószínűleg 17 éves lányuk – aki egyetlen gyerek – is besegített. Az eladott kézimunkák is bevételt jelentettek. Valamennyi bevétel, a férj keresete, az albérlet és a kézimunkából származó jövedelem is meglehetősen nagy ingadozást mutatott – utóbbi néha tíz pengőnél is kevesebb volt, de előfordult, hogy 20 pengő fölött volt – s így az összjövedelem is meglehetősen ingadozó, 150-250 pengő között mozgott. A havi átlag 171 pengő volt. A család a maga igényeivel az anyagiakat tekintve mégis szilárdan állt a lábán. Valahányszor a férj fizetést kapott, tehát hetente, 3, 5, 10, ritkán 15 pengőt „spóregyletbe” tettek. Decemberben ennek eredményeként több mint 160 pengőt kaptak onnan, s a férj karácsonyi segítségével együtt ebben a hónapban így a 365 pengő is meghaladta a bevételük. A kiadásokat tekintve is átgondolt és visszafogott életvitelt látunk. Helyzetüket nagyban megkönnyítette, hogy vidéki rokonoktól havonta rendszeresen kaptak nagy mennyiségű és változatos tartalmú élelmiszerajándékot. Rendszeresen vásároltak haját, amiből zsirt olvasztottak. Így lakbérük relatív magasabb lehetett, havi 45 pengő, ami köztes összeg az igazi munkáslakások és az igazi polgári otthonok bére között. Lakásuk hagyományos bérházban lehetett, mert előfordul kapupénz a költségek között. A gazdag és kiegyensúlyozott étkezés mellett maradt keret ruházkodásra is. Különösen sokat költöttek a talán középiskolás lányukra. Neki vásároltak a leggyakrabban ruhadarabokat – és külön neki divatlapot –, haját a fodrász rendszeresen ondolálta, s a tandíjon felül a tánciskolájáért is fizettek egy alkalommal 16 pengőt. Volt rádiójuk, előfizettek a Pesti Hírlapra, néha megvették Tolnai Világlapját. Időnként moziba is mentek, egyszer kedvezményes jeggyel színházba. Feltehetőleg a lány zene tanulására utal három hegedűhúr beszerzése egy alkalommal. Kedvezményes fürdőbelépőhöz is hozzájutottak. Vidéki rokonaiknál többször megfordultak, nyáron pedig néha strandra mentek. Rendszeresen adtak szegényeknek 10-20 fillért és néha dobtak a templomi perselybe is. Takarékoság és kispolgárius jólét jellemzi tehát életvitelüket.³¹

Az iparosok fogyasztási szerkezete sok szempontból a munkásokéra hasonlító mintázatot mutat, ha összehasonlítjuk a hozzájuk legközelebb álló fix fizetéses csoporttal, azaz ismét csak a kereskedelmi alkalmazottakkal. Az egy fogyasztási egységre jutó éves kiadások különbsége a két csoport között hozzávetőleg 150 pengő.

Az iparosok kereskedelmi alkalmazottak kiadási szerkezete szerint átsúlyozott fogyasztási mintájával ismét olyan költségmegoszlásokhoz jutottunk, amelyeknek nem lett volna gyakorlati akadály (Lásd: 10. táblázat.). A különbségek azonban e két csoport között is nagyok mutatkoznak. Különösen nagy a távolság a lakás esetében, és még inkább a ruházkodásnál, ahol úgy tűnik az iparosok különösen igénytelenek voltak, s amire viszont a kereskedelmi alkalmazottak láthatólag nem sajnálták a pénzt. Az iparosokat nyilván nem érdekelte a „polgári” ruházat és a „magasabb” igényeknek megfelelő lakás sem (alig költöttek többet erre, mint a munkások), inkább adtak ki többet táplálkozásra és szabadidős, illetve kulturális célokra. Egy három fogyasztási egységet kitevő iparos családban a lakbérkiadások megnövelése a kereskedelmi alkalmazottak igényei szerint, már megduplázza volna a lakásra fordított összeget, tehát lényeges minőségi változást okozott volna, miközben még mindig többet fordíthattak volna élelmezésre, és egyéb kiadásokra, mint a munkások.³² Az iparosok azonban nem hozták meg ezt az áldozatot a lakásuk (és öltözködésük) „polgárivá” tétele érdekében.

Az iparosok életmódjának illusztrálására egy szabó családjának háztartási naplója áll rendelkezésünkre. B.R. szabó és családja, – szülőpár és egy nyolcéves kislány – nem rendelkezett igazán nagy összjövedelem felett. A kizárólag mellények előállításával foglalkozó szabó természetesen nem rendelkezett fix havi keresettel. Jövedelme a piaci viszonyok szerint ingadozott. A család összjövedelme a jó hónapokban meghaladta a 200 pengőt is, sokszor azonban inkább csak 120-140 pengő körül járt, sőt a legrosszabb hónapban, augusztusban, amikor nyilván nem volt kereslet mellényre, csupán 50 pengő volt. Éves összbevételükből számolt havi átlag jövedelmük 149,74 pengő volt, ami az iparosok között inkább szerénynek számított. A megfontolt, takarékos életvitelre utal, hogy kiadásaik azokban a hónapokban is 120-130 pengő körül alakultak, amikor bevételeik magasabbak voltak. Nyilván ez tette lehetővé, hogy a rosszabb hónapokban is tartsák a megszokott szintet. Egyszer-egyszer vannak nagyobb kiadásaik, amikor nagyobb mennyiségben vásárolnak tüzelőt, illetve ruhaanyagokat a szabómesterség folytatásához.

E csekély összjövedelem mellett azért élhetett a család mégis a kispolgári viszonyokat megközelítő körülmények között, mert saját házukban lak-

³¹ 265. sz. család

³² Ez a számítás évi 2700-2800 pengős jövedelmet feltételez, ami az iparos háztartások között már magasabbnak számít, de még egyáltalán nem elképzelhetetlen, lásd: 5. táblázat.

tak. Így nem csak a lakbérfizetés terhétől mentesültek, de a kertben termelt zöldségek és a tartott tyúkok is hozzájárultak élelmezésükhöz, sőt néha tojást vagy csirkét is eladtak. Ez azonban maximum havi 10 pengő plusz bevételt jelentett és nem is fordult elő minden hónapban. Mindenesetre ez az összjövedelem, nagymértékben a lakbér hiányának köszönhetően (hiszen csupán 5 pengő házadót fizettek negyedévre) lehetővé tette a rendszeres, kb. heti egyszeri-kétszeri húsfogyasztást – bár néha csak kifejezetten olcsó húst vásároltak – és a maga idejében a friss zöldségek, gyümölcsök beszerzését, sőt ritkán pörkölt kávé vásárlását (de természetesen nagyobb mennyiségben ittak *Frank pótkávé*). A család hétköznapi luxusához tartozott a tea citrommal. 1930 októberében 57 pengőt fordítottak élelmezésre, nem számítva a saját előállítású élelmiszereket. Ez havi átlagos jövedel-

mük 38%-a, tehát nem túl magas arány. A változatosabb étkezés mellett egyéb kiadásokra is fordította. Karácsony kapcsán például beszerettek diót, mákot, karácsonyfát, díszeket, gyertyát, csillagszórót, két mesekönyvet, egy férficipőt (olcsót, 4 pengőért), két matyó kézimunkát, 1 kg. szaloncukrot, gyerekkesztyűt, hajszalagot, és egy szoknyát az asszonynak (szintén olcsót, 2.50 pengőért), valamint harisnyákat. A szabó családjában az ünnepektől függetlenül is időnként megengedték maguknak egy-egy ruhadarab vásárlását, egy női kalap beszerzését a nyár elején. Kulturális vagy szabadidős célú kiadásai között rendszeres egy 6 filléres újság vásárlása, vagy kikapcsolódásként mozi látogatás, nyáron fagyaltozás, de előfordul kisfröccs is.

9. táblázat: *Közszolgálati altisztek hipotetikus kiadásai a kereskedelmi alkalmazottak kiadási szerkezetére szerint*

	Tényleges		Hipotetikus	
	Index	Pengő	Index	Pengő
Élelmezés	100	478,77	93,6	448,32
Ruházat	100	113,68	98,3	111,79
Lakbér	100	101,89	160,5	163,69
Fűtés világítás	100	51,97	107,7	55,99
Egyéb	100	187,87	82,1	154,31
Összes kiadás		934,14		934,10

10. táblázat: *Iparosok hipotetikus kiadásai a kereskedelmi alkalmazottak kiadási szerkezetére szerint*

	Tényleges		hipotetikus	
	Index	Pengő	Index	Pengő
Élelmezés	100	469,52	94,4	443,49
Ruházat	100	76,29	144,96	110,59
Lakbér	100	122,49	132,19	161,92
Fűtés világítás	100	60,08	92,2	55,39
Egyéb	100	195,69	78	152,64
Összes kiadás		924,07		924,03

11. táblázat: *Kereskedelmi alkalmazottak hipotetikus kiadásai a munkások kiadási szerkezetére szerint*

	Tényleges		Hipotetikus	
	Index	Pengő	Index	Pengő
Élelmezés	100	517,59	109,5	567,23
Ruházat	100	129,07	96,1	124,03
Lakbér	100	188,98	72,3	136,64
Fűtés világítás	100	64,65	101,48	65,6
Egyéb	100	178,1	103,78	184,88
Összes kiadás		1078,44		1078,38

A család kulturális arculatát jelzi még egy dalár-dába – nyilván a családfő után – fizetett szerény tagdíj. Áttérve immár a fix fizetéses kategóriák fogyasztásának vizsgálatára, elsőként a kereskedelmi alkalmazottakat vesszük sorra, akik már amúgy is összehasonlítási alapként szolgáltak a korábbiakban is (Lásd: 11. táblázat.).

A hipotetikus kiadási szerkezetek arányai ez esetben is lehetségesek lettek volna, abban az értelemben, hogy nem ütköznek semmilyen abszolút létminimum-korlátba. Tehát valóban az egyes kategóriákra jellemző preferenciális különbségeket sejthetünk a hipotetikus és a valódi adatok eltérései között. Amint a korábbi összehasonlítások, ahol a kereskedelmi alkalmazottak kontroll-csoportként szolgáltak már sejtették, ez a kategória a drágább lakás és ruházkodás érdekében a lehetségeshez képest visszafogta élelmezési kiadásait és a szabadidős, illetve kulturális költségeit. Feltűnő, hogy a kereskedelmi alkalmazottak mennyivel többet adnak ki lakásra, mint ahogyan azt a munkások preferenciáit követve tennék. Minden jel szerint számukra az életmód leginkább státuszt meghatározó elemei, a lakás és a jól látható öltözködés, oly fontosak voltak, hogy ennek érdekében inkább takarékoskodtak az élelmezés és az egyéb kiadások terén a munkásokhoz – de egyébként az altisztekhez és iparosokhoz – képest is. Különösen feltűnő, hogy higiéniai, szabadidős és kulturális célokra nem csak relatíve, hanem abszolút számokban kifejezve is kevesebbet költöttek a kereskedelmi alkalmazottak az iparosokhoz és a közszolgálati altisztekhez képest (178 pengő szemben 187 és 195 pengővel), nyilván azért, mert eszközeiket a lakásra és ruházkodásra fordították.

A kereskedelmi alkalmazottak tehát határhelyzetű csoportnak tűnnek. Köztük és a munkások, valamint a közszolgálati altisztek között nincs túl

nagy távolság anyagi lehetőségeiket illetően, hiszen egy fogyasztási egységre vetítve a munkások csupán 23%-kal költenek kevesebbet, a közszolgálati altisztek pedig 13%-kal kevesebb kiadással rendelkeznek. A kereskedelmi alkalmazottak e tekintetben közelebb állnak e két csoporthoz, mint a magántisztviselőkhöz, hiszen utóbbiak egy fogyasztási egységre eső kiadási szintjénél 28%-kal kevesebbet fordíthatnak létfenntartási és egyéb céljaira. Ugyanakkor életmód-preferenciáikat tekintve mégis inkább a tisztviselői csoportokhoz igyekeznek hasonlítani, s ezért bizonyos területeken relatív aszkézist vállalva az életmód meghatározó eleme, a lakás számára biztosítottak nagyobb ráfordítást. Természetesen az aszkézis relatív, hiszen élelmezésre így is többet költöttek az összehasonlításban szereplő két kategóriánál, a lakásra fordított nagyobb áldozat pedig csupán aránylagos, hiszen így sem érik el a magántisztviselők átlagos lakbér-kiadásait. A különbségek azonban határozottan arra utalnak, hogy a kereskedelmi alkalmazottak – életmódjukban világosan más mintákat követve, mint a munkások és altisztek – a magán- és köztisztviselőkhöz hasonló preferenciákkal rendelkeztek, s ez, mivel a tisztviselői csoportoknál alacsonyabb jövedelemmel rendelkeztek alakította ki sajátos kiadási szerkezetüket. A kereskedelmi alkalmazottak a relatív jobb lakás és ruházkodás, valamint a kielégítő étkezés árát a kulturális, szabadidős, higiéniai kiadások erős visszafogásával fizették meg.

A kereskedelmi alkalmazottak fogyasztási sajátosságaihoz hasonló mintázat rajzolódik ki – magasabb jövedelmi szinten – a magántisztviselők és a munkások kiadási szerkezetének összehasonlításából is (Lásd: 12. táblázat.). Az átsúlyozás eredményeit itt már nagymértékben befolyásolja,

12. táblázat: *Magántisztviselők hipotetikus kiadásai a munkások kiadási szerkezte szerint*

	Tényleges kiadások		Hipotetikus kiadások	
	Index	Pengő	Index	Pengő
Élelmezés	100	571,97	136,85	782,79
Ruházat	100	173,72	98,5	171,17
Lakbér	100	256,2	73,6	188,5
Fűtés-világítás	100	94,26	96	90,5
Egyéb kiadás	100	396,09	64,4	255,14
Összes kiadás	100	1488,26		1488,1

hogy a két csoport jövedelmi színvonala között jelentős a különbség. Egyrészt jól látható, hogy a magántisztviselők, ha a munkások mintáját követ-

ték volna, jelentősen redukálták volna lakásukkal szembeni igényeiket, miközben erőteljesen megnövelték élelmezési kiadásait. Ennek nyilván

nem lett volna értelme, hiszen az ő jövedelmi szintjük mellett az arányában kisebb élelmezési kiadások is a munkásságénál jobb táplálkozást jelentettek (571 pengő szemben 438-cal). Ugyanígy, az átsúlyozás azt mutatja, hogy a magántisztviselők az egyéb – tehát kulturális, szabadidős, higiéniai – kiadásait is igen jelentősen visszafogták volna, ha a munkások kiadásainak arányaiban osztják be költségeiket. A mutatkozó számottevő különbség magyarázata azonban ez esetben vélhetőleg nem pusztán a preferenciák különbségében rejlik, hanem abban, hogy a magántisztviselők magasabb lakberek mellett is mind abszolút értékben, mind arányában több szabadon felhasználható jövedelemmel rendelkeztek, mint a munkások.

Hasonló tendenciák figyelhetők meg a köztisztviselők és munkások összehasonlításakor is, lásd: 7. táblázat. Ez esetben is az élelmezési kiadások nőnének meg, ha a köztisztviselők a munkások fogyasztási mintáit követnék, ami bár lehetséges, de értelmetlen lenne, hiszen a köztisztviselők amúgy is jóval drágábban – azaz bőségesebben és változatosabban – táplálkoztak az eddig tárgyalt csoportoknál. A lakbér tekintetében ebben az összevetésben kevés különbség mutatkozik az átsúlyozás nyomán, aminek az a magyarázata, hogy a köztisztviselőknél a szolgálati lakás megléte egyes esetekben leviszi az egy fogyasztási egységre jutó átlagos lakbért.

Mindhárom fix fizetéses csoport esetében az válik láthatóvá, hogy kiadásaink szerkezetében az élelmezés súlya nőne meg, ha a munkások (és az altisztek vagy iparosok) kiadásainak preferenciastruktúrája határozná meg őket. A lakbér és a ruházódás költségei viszont csökkennének. Ez – az összehasonlítást szolgáló számítás módszeréből következően – egyszerre vet fényt a munkások (valamint iparosok és altisztek) és az összehasonlításban szereplő fix-fizetéses csoportok bizonyos sajátosságaira. Egyrészt arra mutat, hogy a munkások nagyobb jelentőséget tulajdonítottak a táplálkozásnak, amelynek bősége a korábbi népi kultúrában presztízsértékkel bírt, s lakásukra akkor sem áldoztak többet, ha ezt megtehették volna.³³ Másrészt arról tanúskodik, hogy a munká-

sokhoz mérten a kereskedelmi alkalmazottak, a magántisztviselők és a köztisztviselők egyaránt – és nem feltétlenül magasabb jövedelmük révén – nagyobb fontosságot tulajdoníthattak és tulajdonítottak is a lakásnak és a ruházódásnak, vagyis az életmód leginkább státuszkijelölő elemeinek. A három fix-fizetéses kategória közül a legalacsonyabb jövedelemszinttel rendelkező kereskedelmi alkalmazottak azonban e tekintetben csak annak árán tudták megközelíteni a magán- és köztisztviselőket, hogy jelentős áldozatot hoztak az élelmezés és főként az egyéb (kulturális, szabadidős) kiadásaink redukálásával. A magán-, és még inkább a köztisztviselők viszont a drágább lakást és ruházódást nem csak bőségesebb táplálkozás mellett engedhették meg maguknak, hanem számukra mindemellett még a többi csoportnál nagyobb összegű kulturális és szabadidős kiadásokra is futotta.

A továbbiakban a fix fizetéses rétegek életmódját néhány e körbe tartozó, de nem mindig pontosan behatárolható foglalkozású család háztartási naplóján keresztül próbáljuk megvilágítani. A nagy létszámú és piacozással is foglalkozó munkáscsaládnál nem sokkal nagyobb jövedelemmel rendelkezett a 633-as számon nyilvántartott magántisztviselő család, mégis sok szempontból más életformát tükröz kiadásaink és bevételeik szerkezetében.³⁴ A családfő havi fix fizetése eleinte 150 pengő volt, majd ez – nyilván a világgazdasági válság árszint-csökkenő hatásával és a cégek, illetve az állam által végrehajtott bérreredukciókkal összefüggésben – csökkent. Kezdetben a fizetés még heti 5 pengő villamospénz egészítette ki, azonban ez is hamar elmaradt. Lakbérpótlékot nem kapott. A családfő keresetéhez azonban már a lányuk havi 20–50 pengő között ingadozó keresete is hozzájött még, valamint a bejegyzéseket vezető asszony nővére is – aki időszakosan a családnál lakott vagy legalábbis étkezett – hozzájárult a háztartás költségeihez. Összességében így néha 200 pengő felett, többségében azonban inkább alatta volt a család összjövedelme, a havi át-

³³ Hasonló megállapításokra jut Triebel is, amikor megállapítja, hogy a munkásoknál kevés a takarékoság, a lakásra pedig akkor fordítanak többet, ha a család nagysága ezt szükségessé teszi, és nem akkor, ha jövedelmükből telne rá. Az élvezeti cikkekre és élelmiszerre való kiadásokban a német munkások az I. világháború után azonban valamelyest takarékosabbakká váltak, s a házon kívüli társas életre is kevesebbet költöttek, ami munkásszolidaritás egyik alapját jelentő hagyományos férfi munkás szórakozási formák visszaszorulását jelzi. TRIEBEL, Armin: Zwei Klassen und die Vielfalt des Konsums. Haus-

haltsbudgetierung bei abhängig Erwerbstätigen in Deutschland im ersten Drittel des 20. Jahrhunderts. Berlin, 1991. Max-Planck-Institut für Bildungsforschung. Materialien aus der Bildungsforschung Nr. 41. 391-416. o. Az 1920-as évekre jellemző elmozdulás a takarékoság irányába egybevág a korábban idézett bécsi adatokkal is.

³⁴ Az adatfelvétellel vonatkozó ügyviteli iratok között található egy jegyzék a vizsgálatban résztvevő családokról. Ezen a listán valamikor bekarikázták azon családoknak a sorszámaát, amelyeknek a háztartási naplóját a levéltár a selejtezőkor megőrizte. E lista szerint a 633-as számú család feje magántisztviselő. BFL IV. 1419. 2. doboz. 633. számú család.

lag jövedelem 189 pengő. Tehát alatta marad az említett nagy létszámú munkás családnak. Ez a család azonban mindössze háromfős, tehát a csekélyebb összjövedelem mégis magasabb egy főre jutó jövedelmet jelent, hiszen a piacozó munkáscsalád körülbelül 100 pengővel nagyobb összjövedelme egy nyolctagú háztartásban oszlott meg. Az ottani öt gyerekkel szemben az egy gyerek vállalása ebben a magántisztviselő családban nyilván nem véletlen. Itt a sok gyerek megléte lehetetlenné tette volna magasabb igények kielégítését, s keresőként sem tudtak volna olyan fiatalon hozzájárulni a háztartás költségvetéséhez, mint a munkásgyerekek, hiszen a középosztályi igényekből fakadóan hosszabb ideig tanultak. Az eltérő igényeket jelzi a kiadásoknak a munkás családokétól eltérő szerkezete. Lakbérre havi 60 pengőt fordítottak, tehát hozzávetőleg háromszor annyit, mint a munkáscsaládok. Így tulajdonképpen alig maradt több elkölthető pénzük, mint a már tárgyalt szegényebb, háromtagú munkáscsaládnak. Táplálkozásra 1930 novemberében 96,66 pengőt költöttek, ami e havi jövedelmük 44%-a. Ebből elég változatosan, de azért a takarékoságra törekedve étkeztek, körülbelül úgy, mint a nagy létszámú munkáscsalád, bár néhány „kifinomultabb” vagy szokatlanabb élelmiszer is előfordult náluk (pl. gyömbér, makaróni). Különbség, hogy zsír helyett többnyire vaját használták. Rendszeresen vettek húst, gyakran kis negyed kilós tételekben, de elmentben a munkáscsaláddal nem csak sertéshúsokat, hanem szárnyast is. Előfordult az asztalukon főzelék, zöldség, gyümölcs (nem csak azokban az időszakokban, amikor olcsó), de például sonka helyett csak sonkatörmeléket vettek, lóhúst ugyanakkor azért nem ettek, s maradt még néhány pipereszerre (púder, szappan), illetve elég sok (mindig markánsan jobboldali) újság megvásárlására is keretük. Természetesen vásároltak ruhamezt, illetve finomabb anyagokat, amelyekből ruhát varrattak – ez olyasmi, ami hiányzik a munkásháztartásoknál. Ez a család is rádió-előfizető, ezzel azonban véget is ért a szórakozásra, szabadidőre fordított kiadási tételek sora. Nem fordultak meg moziban, nem étkeztek házon kívül és sohasem utaztak. Nyilván ilyesmire már nem maradt a jobb lakásra, a jobb ruházódásra és a kielégítő táplálkozásra fordított kiadások után.

Jóval nagyobb, elvileg középosztályi szintű keresettel rendelkezett L.T. magántisztviselő háztartása, amely rajta kívül feleségéből és 7 éves kislányukból állt.³⁵ (Egy 75 éves férfi rokon rend-

szeresen náluk reggelizett). A családfő keresete az év folyamán eleinte 284 pengő volt, majd háromszáza emelkedett. Nem kapott viszont lakbérpótlékot, ami hozzájárulhatott volna a lakásáért fizetett 322 pengős negyedévi lakbérhez. Viszonylag tehát drága – a munkás lakásoknál cirka négyszer-öttször drágább –, feltehetően nagy lakással rendelkeztek, amelyben a másutt is előforduló villany mellett gáz is volt. E lakásba azonban albérlőt (időnként kettőt) is fogadtak, s ezektől ingadozóan havi 50–100 pengő bevételük is volt. A férj itt zsebpénzt kapott – „cigaretta, villamos stb.” zárójelű megjelöléssel – mégpedig havi 40 pengőt, ami relatíve soknak mondható. A korábbi családokhoz képest tehát aránylag jómódban élhettek, ez azonban nem látszódtott meg életvezetésük minden dimenziójában. Jövedelmüket valószínűleg állandóan szűkösen érezték, mert gyakran vettek fel kisebb kölcsönöket, a férj előleget a munkahelyén, s ezeket azután minden hónapban törlesztgették, így aztán a fizetés teljes összege sohasem állt rendelkezésükre készpénzben. Hónapról hónapra állandó tétel volt a különböző vásárolt ruhaanyagok törlesztő részlete is, amely rendszerint meghaladta a 20 pengőt, de ezen felül is elég rendszeresen vásároltak ruhadarabokat. Voltak további „középosztályi” kiadási tételeik is, nem csak a rádió és az újság-előfizetés – amely mint láttuk nem kizárólag a középosztály sajátja – hanem a családfő németórára járása és az, hogy minden hónapban 15 pengőt költöttek mosónőre. Ez utóbbi olyan kiadás volt, ami nem csak a munkás-háztartásokban, de a csekélyebb fix fizetésű családoknál sem fordul elő. A szabadidősnek tekinthető kiadások között mozi, néha kabaré szerepel, esetleg ide sorolhatjuk az aránylag rendszeres borvásárlást is. Nyáron viszont ez a család nem nyaral, csupán lányukat küldik hosszabb időre vidékre. A házaspár nyáron egyszer tesz egy kirándulást, amiről két hajójegy és strandbelépő tanúsodik a kiadási tételek között. Jövedelmükhöz képest elfutó kiadásaikat az étkezésen próbálták megfogni. Úgy tűnik, kifejezetten minimalista táplálkozást folytattak összehasonlítva a többi „polgári” háztartással. 1930 novemberében mindössze 90,92 pengőt költöttek étkezésre, ami ekkori jövedelmüknek mindössze 26,7%-a. Rendszeres alapélelmiszerek a vaj, zsír, liszt, kenyér, krumpli, alma, szalonna és a tej voltak. Rendszeresen vettek természetesen húst is, de sokszor például lóhúst, ami inkább a munkás-háztartásokra volt jellemző. Aránylag kevés zöldséget és – még nyáron is – kevés gyümölcsöt vásároltak. Ilyesmit, mint ahogy édességet is – cukorkát, kakaót – inkább

³⁵BFL IV. 1419. 2. doboz. L. T. számú család.

csak a gyerek kapott. Sajátos tétel viszont, hogy a kenyeret az otthon elkészített tésztából péknél sütetik.

Egyértelműen „polgári” életvezetést mutat, bár annak egy alacsonyabb jövedelmi szinten megvalósított példája a kisjövedelmű fixfizetéses kategóriába tartozó M.M-né, aki özvegyként felnőtt lányával, majd az év közben annak hozzájuk költöző férjével élt együtt. Fizetése mindössze havi 128 pengő, s ez az egész időszakban változatlan volt. Negyedévente kapott 110 pengő lakbérpótlékot, s ebből a 175 pengős – tehát a munkások lakásainál kétszer-háromszor drágább – lakásának bérét a lányától erre a célra kapott kiegészítéssel együtt ki tudta fizetni. Lányáék ezen felül azonban nem járultak hozzá a háztartás napi költségeihez. A kiadások szigorú rendszerességgel ismétlődtek. Minden hónapban 5 kg zsír fogyott, 35-36 liter tej, fél kiló pörkölt kávé, stb. Egyébként változatosan étkeztek, húsfélék és zöldség-főzelék-félék és gyümölcsök is szerepeltek étrendjükben. Kiegészülő gazdálkodásuk lehetővé tette, hogy az élelmiszerek között megengedjenek maguknak olyan apró luxusokat, mint keksz vagy sütemény vásárlása. A nyári hónapokban nagyobb tételben tettek el elsősorban paradicsomot. Néha vásárolt M.M néni egy-egy ruhadarabot, s bár viszonylag drágábbat (női kabát 70 pengő), de sosem részletre. Lánya és veje ruházkodása és házon kívüli kiadásai nem terhelték a M.M. költségvetését, így a havi 128 pengő bevétel lehetővé tette a szerény jólétet.

Egy másik példa a „polgári” életvitel felé törekvő, de ehhez túlságosan kevés jövedelemmel rendelkező, átmeneti helyzetű családot mutat. A 632-es család egy anyából és három gyerekéből állt. A gyerekek közül kettő már keresett, a legkisebb, Jenőke után pedig havi 35 pengő tartásdíjat kapott a család. Férj nem volt jelen a háztartásban, tehát megbillent egzisztenciájú családról lehet szó. Az összjövedelem 200-300 pengő között alakult havonta, általában inkább közelebb a kétszázhoz. Az anyának nem volt keresete, a gyerekek foglalkozása nem ismert, de mindketten kaptak szerény újívi juttatást, és úgy tűnik havi fix fizetéses állásban voltak, bár egyikük keresete idővel ingadozni kezdett, s előfordult, hogy csak két hetet dolgozott a hónapban. A család lakása a jobb munkáscsaládok színvonalán állhatott, mert lakbérre mindössze 80 pengő egy negyedévre. Ugyanakkor a család egy 1100 pengő árú bútor részleteit nyögte hónapról hónapra, amihez további ruha, fehérnemű és tüzelőrészletek járulnak. A törlesztendő részletek havonta 80-150 pengő között in-

gadoztak, ami – tekintve a család összjövedelmét – azt jelenti, hogy kifizetésük után néha alig 100 pengő maradt a négytagú család havi megélhetésére. Így azután nem csoda, hogy rendszeresen kölcsönkértek – amit persze azután megint csak törlesztettek – illetve rendszeresen megfordultak zálogházban, elzálogosítva az évszaknak nem megfelelő ruhadarabjaikat. Az sem meglepő, hogy hol a fűszeresnél maradtak adósok, hol egy-egy részlet maradt el. E kiadások természetesen szerény táplálkozásra kényszerítették a családot. Étkezésük kenyéren, liszten, burgonyán tejen alapult. Időnként vásároltak húst, de általában olcsót, illetve olcsó helyen, a községi húselárusító üzemben. Gyümölcsöt is aránylag keveset vásároltak. A család tehát átmeneti helyzetű lehet a középosztály és a munkásság között. Munkáslakásnak megfelelő otthonban éltek, amit azonban igen drágán rendeznek be és középosztályi igények szerint öltözködtek. Öltözködési és étkezési kiadásaik különösen aránytalanok voltak.

A „köztisztviselő” családok közül az 505-ös számon nyilvántartott családban az apa állampénztári ellenőr, aki feleségével és édesanyjával élt egy háztartásban.³⁶ Lánya és unokája is megjelent a kiadásokban, de ők feltehetően nem éltek már a szülőkkel. A családnál étkezett viszont rendszeresen a „keresztapa”, aki ezért heti 7,50-et fizetett és időnként egy sógornő is, aki ilyenkor szintén hozzájárult a költségekhez. A családfő fizetése 175 pengő, amihez negyedévente ugyanekkor lakbérpótlék társult. A rokonoktól az étkezésért kapott összegeken kívül „tanítványoktól” is volt bevételük, ez 27 pengő, illetve néhány hónapban csak 15. Összesítésben a legkevesebb havi bevételük is 250 pengő körül volt, de sokszor jelentősen meghaladta ezt az összeget a havi összjövedelem. Lakásuk szerény lehetett, de egyértelműen meghaladta azért a munkáslakás szintet (minimum duplája a lakbér a munkáslakásokénak), bére negyedévre 178 pengő, tehát szinte azonos a lakbérpótlék összegével. Cselédet nem tartottak, de mosónővel mosattak és évente kétszer, a tavaszi és őszi nagytakarítás idején takarítónő is jött hozzájuk. Ruhaszámlákat részletekben törlesztettek, volt rádiójuk és előfizettek újságra. Nem jártak viszont el otthonról, nem mennek moziba, fürdőbe és nem utaztak. Nyáron nem tettek el télire. Étkezésük kifejezetten gazdag és változatos volt, megengedhették maguknak, hogy például egész kacsát vásároljanak öt pengőért. Mai szemmel nézve – mint minden család, amelyikről fennmaradt ház-

³⁶ BFL IV. 1419. 4. doboz. 505. számú család.

tartási könyv – sok zsírt vásároltak, ők azonban kifejezetten sokat vettek akkor újnak és drágának számító felvágottakat is, mint a párizsi és a szafaládé. Rendszeresen sütöttek süteményeket is, amint arról az alapanyagok beszerzése tanúskodik. Az élelmiszerek jó részét – tejet, péksüteményt – havi mennyiségben szereztek be, és havonta egyszer fizették ki. Élelmezésre összesen 185,26 pengőt költöttek 1930 novemberében, és ez jövedelmük 69%-a volt ebben a hónapban, tehát kifejezetten sok.

Már egyértelműen középosztályi színvonalon élt egy nyugdíjas köztisztviselő és családja.³⁷ A családfő nyugdíja kezdetben 178 pengő volt, később ezt több lépésben leszállították azzal párhuzamosan, ahogy a szolgálatban lévő köztisztviselők illetményét is csökkentették a válság miatt. A nyugdíj mellé azonban negyedévente még 200 pengő lakbérpótlékot is kapott, valamint családi pótlékot. E fix jövedelemhez képest a családfő havi zsebpénze mindössze 3–5 pengő volt. Három fia közül kettő már bizonyosan dolgozott, az egyik mentőorvosként, a másik ismeretlen minőségben, ám ez utóbbi rendszeresen – több részletben – minden hónapban komoly összeggel járult hozzá a háztartás fenntartásához, általában valamivel többel, mint amennyi az apa nyugdíja volt. További bevétele a családnak, hogy Vecsésen volt egy házuk, amelyért negyedévente 140–150 pengő bért kaptak. A vecsési házzal persze költségek is jártak, nem csak a házadó, hanem negyedévente 36 pengő törlesztés is egy banknak, bizonyára azért a hitelért, amelynek segítségével a házat vették vagy építették. Saját lakásuk negyedévi bére 200 pengő volt. A háztartás így összességében nem kevés pénzzel gazdálkodhatott egy hónapban, azonban ez jelentős részben a gyerekek hozzájárulásából származott. Havi átlag bevételük 451 pengő volt. Mindenesetre megengedhették maguknak a cselédtartást – havi 30 pengő – és azt, hogy rendszeresen jöjjön mosónő és takarítónő a házhoz. A változatos és kiegyensúlyozott táplálkozás mellett (sok és sokféle húst ettek, sőt gyümölcsöt is, még akkor is, amikor az drágább volt), amelyben olyan „refináltabb” élelmiszerek is előfordultak, mint a parmezán sajt, futotta higiéniai, testápolási kiadásokra is. Élelmiszerkiadásaiuk 1930 novemberében 103,39 pengőt tettek ki, amely e havi bevételeiknek mindössze 21%-a volt. A Köztisztviselők Szövetkezetének tagjaként rendszeresen fizettek oda részleteket ruhaanyagokért, s megfordul náluk szabó, varrónő is.

Bizonyos beszerzéseknél láthatólag törekedtek az olcsóságra (burgonya a községi árudából, harmadosztályon utaztak Vecsésre, stb.), ám ugyanakkor elég rendszeresen megengedtek maguknak szabadidős kiadásokat: moziba mentek, időnként megittak egy-egy korsó sört, megfordultak fürdőben, a gyerekek dunai csónak-kirándulásokat tettek. Természetesen nem csak villany-, hanem gázszámlájuk is volt, valamint rádió-előfizetésük. Előfizettek újságra és néha külön vettek esti lapot is. Nyáron több mint egy hónapot Vecsésen töltöttek nyaralásként, ahol hétköznapi kiadásaiuk láthatóan olcsóbbak voltak, mint a fővárosban. Itt nagyobb mennyiségben tettek el gyümölcsöt és uborkát télire, s egyébként többször vásároltak alapanyagokat házi likőrkészítéshez is. A „háziasság” másik jele, hogy a családfő felesége maga is rendszeresen köt és horgol, amint az a hozzávalók beszerzéséből látszik, és valószínűleg nem csak a háznál megforduló varrónők működtették a varrógépet, hanem ő maga is. Megélhetésüket az is segítette, hogy egy sógor pékségében kedvezményesen vásárolhatták a pékárut, a villanyt, valamint a kocszot általánosságért kapták valahonnan, feltehetően kedvezményesen. (Talán az apa valamelyik közüzemi gyár nyugdíjasa volt, és/vagy esetleg a nem orvos fiú, Arisztid is ilyenénél dolgozott, esetleg a gázgyárnál, mert a kocszszállítások mintha hozzá kötődnének.) Állandó élelmiszer beszerzéseiket egyébként „könyvre” vásárolták egy fűszeresnél és havonta egyenlítették ki a számlát. Relatív jelentősebb összegeket költöttek egyházi célokra: egyházi adó, perselybe dobott pénz vagy vallási egyesületek (Mártaegylet) támogatása formájában.

A levéltári szelekció eredményeként egyetlen zsidó családtól maradt fenn háztartási könyv, az L.H. nevével megjelölt háztartási napló, amely egyben a 12 fennmaradt háztartási napló közül a leggazdagabb család életéről tudósít. A családfő az egész év folyamán távol volt, csupán egyszer jelent meg a háztartási naplóban, „férjem 400 pengőt küldött” formában. A bevételek alapvetően a felnőtt gyerekek keresetéből származtak. A két fiú és egy lány mindhárman 200 pengő körül kerestek – összességében mindig 600 pengő fölött volt a három kereset – s ráadásul a lánynak még 175 pengős lakbérpótléka is volt. Jövedelmeiket azonban ezen túlmenően igazi polgári tételek is gyarapították. Az év folyamán értékpapír szelvényekért 129,70 pengőt kaptak, értékpapír kamataként 9,50 pengőt, részvények osztalékaként 250 pengőt, egyszer pedig kamat leszámítolás címen szerepel 140 pengő. Emellett rendszeresen tettek be és vet-

³⁷ BFL IV. 1419. 4. doboz. 566. számú család.

tek ki nagyobb, több száz pengős összegeket a „takarékból” is. Ehhez jött még a kereső gyerekek kapta év végi remuneráció, illetve karácsonyi különjuttatás, s ráadásul a lány még márciusban is kapott 110 pengő ünnepi segélyt. Ezekkel a bevételekkel a család minden jövedelme egy hónapban sem csökkent 660 pengő alá, de volt, hogy jelentősen meghaladta az 1000 pengőt is a háztartás havi összjövedelme. A havi átlag 1019 pengő volt.

A családot jellemzi más oldalról, hogy a fazon szót a háztartási naplóban is francia helyesírással írják le, mégpedig jól, kis farkincával a c alatt. Úgy tűnik, hogy az ő jövedelmi szintjükön már nem okozott problémát összehangolni a különböző területeken megnyilvánuló igényeket. Lakásuk negyedévi bére 333 pengő volt, ami több mint bármelyik másik családé a 12 fennmaradt háztartási könyv közül. A többi családhoz mérten sokszor szerepel villamos költség. A változatos és egészséges táplálkozás mellett (amelyben semmilyen sertéshús, vagy készítmény nem szerepel, általában borjú, kacska és libahúst esznek, igen drágán) futja nem olcsó ruhaanyagok vásárlására és megvarratására is – akár csak egy átfazonírozás is többre kerülhet 30 pengőnél - illetve olyan szórakozásokra, mint a színház, ami – a jeggyel, ruhatárral, taxival, kapupénzzel együtt – két személy esetében a 10 pengőt is meghaladhatta. Egy alkalommal operalátogatás is előfordul, ahol csak a jegy négy személyre 20 pengő.

Természetesen a háztartásban cseléd dolgozott (havi 40 pengő bérért), mosónő és vasalónő is járt a házhoz és a tavaszi és őszi nagytakarítás alkalmával még külön takarítónő is érkezett. Természetesen volt telefon, rádió-, és újság-előfizetés. Az egyik fiú részletre egy csónakot vásárolt egy Duna-parti csónakházban, ami a szabadidő és a szabadon elkölthető jövedelem felhasználására utal. Jelentősek a tisztálkodási, higiéniai és egészségügyi kiadások. Nagyobb összegű orvosi számlák épp úgy előfordulnak, mint a legkülönfélébb ilyen árucikkek – például toalettpapír, ami teljességgel hiányzik a többi háztartás kiadásai között – s fodrászra, manikűrre is költöttek.

Jelentősebb összegeket adnak ki jótékony és vallási célokra, hitközségi adót fizetve a felnőtt fiuk után. Külön szerepel a három kereső gyerek havi zsebpénze, amely rendszerint harminc egynéhány pengő. Persze ezt csupán házon kívül, illetve társas szórakozásaikra költették el, hiszen ruházódásuk, étkezésük a háztartás közös költségéből volt fedezve.

Összegzés

Egyértelmű, hogy a budapesti társadalom a két világháború közötti korban már előrehaladt a fogyasztói társadalom felé tartó fejlődés útján: A háztartások nagy része nem állított elő árut (a termelés kikerült a háztartás keretei közül), és nem is vagyonából élt, hanem folyó, munkabér jellegű jövedelmeiből, amelyek pedig pénz formájában – és nem naturáliákban – keletkeztek. Szükségeiket a fővárosi lakosok szabadpiaci viszonyok között, a lehetőségek bizonyos palettájáról választva fedezték, s ezzel a fogyasztás kulturálisan meghatározott gyakorlatában különbségeket is teremtettek maguk között.

E különbségek, amelyet a „polgári” rétegek és az „alsó társadalom” különbségeként ragadhatunk meg, a „polgári létezés” a weberi rendiség kategóriáiban teszik érthetővé. „Polgári” és „alsó társadalmi” rétegek között a különbség a fogyasztás és az életmód felől nézve nem osztály alapú, vagy nem egyszerűen a vagyoni-jövedelmi különbségekből fakad – hiszen közismert és a mintában is akad rá példa, hogy a munkás családok nagyobb jövedelemmel rendelkeztek, mint kicsiny, fix havi keresettel bíró és „polgári” életvitelt folytató családok –, hanem az életvezetés viselkedésszociológiailag megragadható különbségeiben gyökerezik. Ekként a „polgári lét” weberi értelemben egy rendi helyzet, amint azt az újabb német és osztrák társadalomtörténeti szakirodalom is leírta már.³⁸ A „polgárit” mint szociokulturális habitust felfogó megközelítésben láthatóvá válik, hogy a „polgári” életmód, a polgársághoz tartozás viselkedési kódok, életvezetési gyakorlatok összessége. Ezek ismerete, megfelelő kompetenciával való gyakorlása az, ami a polgárság részesévé avat valakit, vagy pedig kizár onnan.³⁹ Természetesen „polgári” alatt az elemzésünkben szereplő 1920-as évek végi budapesti társadalomnak nem a hagyományos, XIX. század végi értelemben vett polgárait értjük, hanem azt a széles réteget, amely már a modern tö-

³⁸ A németnyelvű polgárságkutatás e fordulatáról áttekintését nyújt: LUNDGREEN, Peter (Szerk.): Sozial- und Kulturgeschichte des Bürgertums. Eine Bilanz des Bielefelder Sonderforschungsbereich (1986-1997). Göttingen, 2000.

³⁹ DÖCKER, Ulrike: Bürgerlichkeit und Kultur – Bürgerlichkeit als Kultur. In: BRUCKMÜLLER, Ernst – DÖCKER, Ulrike – STEKL, Hannes – URBANITSCH, Peter: Bürgertum in der Habsburgermonarchie. 1990. Böhlau. Wien-Köln. 95-104. Döcker példája az, hogy egy polgári szalonban ugyan úgy kell ismerni a viselkedési és öltözködési szabályokat, mint az udvarban. Arra is rámutat, hogy szociokulturális értelemben sok társadalmi státuszát tekintve „polgár” – tőketulajdonos – nem minősül „polgárinak”. Polgár és polgári elválhat egymástól.

meztársadalmak széles középosztályt jelenti, s amely az alsó társadalomtól magát – éppen a fogyasztáson keresztül – megkülönbözteti.

Ezzel az új középosztállyal szemben egy „hedonista”, táplálkozás-orientált csoport állt – ide tartozik a munkásság, az iparosok és a közszolgálati altisztek kategóriája –, amelyet nem jellemzett a fogyasztásban a kereskedők, kereskedősegédek, magán- és köztisztviselők presztízs-orientáltsága. Pontosabban körükben talán a relatív „hedonista” életvitel, a bőséges táplálkozást és esetleg szabadidős tevékenységeket lehetővé tevő aránylagosan magasabb kiadás teremthetett személyes presztízst. Ezzel szemben a középosztályi csoportok a lakásukra és a ruházkodásra, tehát az életmód leginkább társadalmi rangkijelölő elemeire igyekeztek jövedelmükből minél nagyobb részt fordítani, nyilván azért, mert az ezek révén elérhető másfajta presztízs megszerzésére, az ezek révén megvalósítható társadalmi pozíció – önkép és kifelé mutatott kép – kialakítására törekedtek. Sokszor még azon az áron is erre törekedtek, hogy – ha nem rendelkeztek elegendő jövedelemmel ahhoz, hogy mindkét területen megvalósítsák igényeiket – korlátozták a táplálkozásra és a szabadidőre, kultúrára fordított kiadásaikat. Természetesen ezen a fő különbségen túl, az egyes csoportok között számos differencia van még. S természetesen vannak olyan családok is, amelyek alulról vagy felülről kilógnak ezekből a tömbökből. Minden család egyéni jellemzőkkel rendelkezik, ám ugyanakkor mégis csak a társadalom átfogóbb mintázataiba illeszkedik. A fogyasztási preferenciák e mintázata pedig az eddig ismert társadalomképektől – a polgárosodás körében mozgó leírásoktól – némileg eltérő, de legalábbis más szempontú képet rajzol föl Budapest két világháború közötti társadalmáról. Korábban is ismert volt már, hogy a még a dualizmus korából származó középosztály fogalom kritériumainak széles csoportok nem felelnek meg az 1920-as, 1930-as években, akiket a közismeret – és ők is saját magukat – mégis középosztályiként azonosított.⁴⁰ Úgy gondolom, e jelenség nem pusztán azzal magyarázható, hogy a középosztály elszegényedett, lesüllyedt, amint az egyébként a korabeli diskurzusban is állandóan fölmerült. Éppenséggel inkább egy új középosztály formálódásáról van szó a klasszikus értelemben vett polgári rétegek és a társadalom alsóbb rétegei között, amelyik – persze nem kizárólag, de jelentős

részben – fogyasztási gyakorlatán keresztül határozta meg önmagát. Ennek az új rétegnek a képét érdemes lehet további vizsgálatokban finomítani, kialakulásának kezdetét azonosítani és további fejlődési útját esetleg a második világháború vízváltásztóján túl is követni.

⁴⁰ GYÁNI Gábor: Polgárság és középosztály a diskurzusok tükrében. Századvég 1997 tél. 30-45. A dualizmus korából származó középosztály fogalom kritériumai szinte közhelyé válva: érettségi, három szobás lakás, cselédtartás.